

سید محمد حسین حکیم

سه دستخط جدید از شهید ثانی

۲۱۰-۱۸۷

چکیده: از زین الدین بن علی عاملی معروف به شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۵ق) عالم مشهور شیعی دستخطهای متعددی در دست است. در این مقاله ضمن بررسی دستخطهای شناخته شده او از جنبه های مختلف، سه دستخط تازه یاب شهید موجود در گنجینه نسخه های خطی کتابخانه ملی ایران به تفصیل معرفی شده است: ۱. مجموعه چهار رساله از آثار دوانی و ملاداود هروی کتابت شده به خط شهید ثانی در ۹۴۲ق (ش ۲۰۰۸). ۲. اجازتهای از او به محمد بن جمال الدین احمد مشهور به ولی در رجب ۹۵۷ق (ش ۳۷۲۷۰). ۳. پیشنویس کتابش الفوائد الفوائد لشرح الرسالة النفلية در ۹۵۵ق (ش ۳۹۱۳۶). همچنین به اطلاعاتی تکمیلی درباره نسخه الروضة البهية فی شرح اللعة الدمشقية (ش ۲۰۱۷۲) اشاره شده که به خط شاگرد شهید نوشته شده و انهایی به خط او دارد.

کلیدواژه: زین الدین بن علی عاملی شهید ثانی، دستخطهای شهید ثانی، کتابت، اجازة، نسخه های خط مؤلف.

Three New Handwritings of Shahid-e Thāni

By: Seyyed Muhammad Hussein Hakim

Abstract: There are several manuscripts available from Zeinoddin bin Ali Āmeli, known as Shahid-e Thāni (the second martyr), who is the famous Shiite scholar. In this article, while reviewing his well-known handwritings from different aspects, three newly-found handwritings which are available in the manuscript treasure of the National Library of Iran have been introduced in detail: 1. A collection of four treatises by Dawāni and Mulla Dāwud Heravi and written by Shahid-e Thāni (the second martyr) in 942 AH (No. 20080); 2. His written permission to Muhammad bin Jamāloddin Ahamd, known as Wali, in Rajab of 957 AH (No. 37270); 3. The draft of his book *Al-Favāed ol-Favāed Lesharh-e or-Resālat al-Naflīya* in 955 AH (No. 39136). There is also some supplementary information about *Al-Rozat ol-Bahiyat fi Sharh-e al-Lom* at *ol-Dameshqiyyat* (No. 20172) which is written down in Shahid's student's handwriting and has an additional part in Shahid's handwriting.

Key words: Zeinoddin bin Ali Āmeli, Shahid-e Thāni (the second martyr), Shahid-e Thāni's handwritings, writing, permission, the writer's manuscripts.

سه دستخط جدید از شهید ثانی

السید محمد حسین الحکیم

هناك العديد من المخطوطات المكتوبة بخط العالم الشيعي الشهير زين الدين بن علي العاملي المعروف بالشهيد الثاني (۹۱۱ - ۹۶۵ هـ).

والمقال الحالي ضمن بحثه عن مخطوطات الشهيد المعروفة من زواياها المختلفة، يقدم تعريفاً مفصلاً عن ثلاثة من مخطوطات الشهيد المكتشفة حديثاً والموجودة في خزانة النسخ الخطية للمكتبة الوطنية الإيرانية، وهي:

۱ - المجموعة رقم ۲۰۰۸۰، وتحتوي على أربع رسائل من تأليف الدواني والملا داود الهروي، وهي مكتوبة سنة ۹۴۲ هـ بخط الشهيد الثاني.

۲ - إجازته إلى محمد بن جمال الدين أحمد المشهور ب (ولي)، في رجب ۹۵۷ هـ، وهي محفوظة برقم ۳۷۲۷۰.

۳ - مسودة كتابه الفوائد الملية لشرح الرسالة النفلية، مكتوبة في ۹۵۵ هـ، ومحفوظة بالرقم ۳۹۱۳۶ في الخزانة المذكورة.

وهناك أيضاً إشارة إلى بعض المعلومات الإضافية حول نسخة الروضة البهية في شرح اللعة الدمشقية (المحفوظة برقم ۲۰۱۷۲) والمكتوبة بخط تلميذ الشهيد الثاني، وعليها إنهاؤه بخطه.

المفردات الأساسية: الشهيد الثاني زين الدين بن علي العاملي، مخطوطات الشهيد الثاني، الكتابة، الإجازة، مخطوطات بخط المؤلف.

سه دستخط جدید از شهید ثانی

سید محمد حسین حکیم

این نامه که اهل فضل را دل‌بند است
در هر شکن طره آن دل بند است
چون خط مبارک شهید ثانی است
بخرد داند که قدر آن تا چند است^۱

از زین الدین بن علی عاملی معروف به شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۵ق) دستخط‌هایی چند به صورت‌های متفاوت مبیضه یا مسوده کتاب‌هایش، استنساخ، اجازه، بلاغ و انهای قرائت، حاشیه‌نویسی و یادداشت تملک برجای مانده است. آنچه در این گفتار معرفی می‌شود، مشخصات سه نسخه از دستخط‌های اوست که یکی از آنها به همراه مجموعه کتاب‌های جلال الدین همایی در سال ۱۳۸۵ و دو نسخه دیگر به تازگی به گنجینه کتابخانه ملی ایران منتقل شده‌اند. دست‌نویس چهارمی هم از شهید ثانی در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود که پیش‌تر معرفی شده بود، اما چون آن معرفی مشتمل بر بعضی از خصوصیات مهم نسخه نیست، متذکر آن نکات در انتهای مقاله می‌شویم.^۲

۱. سروده لطفعلی بیگ صدرافاضل در وصف نسخه الروضة البهية به خط شهید ثانی، دانشگاه تهران، ش ۷۰۹. (فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۱۹۱)

۲. ذکر این نکته ضروری است که دو نسخه دیگر در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی به خط شهید معرفی شده، اما هر دو انتساب بدون تردید نادرست است. تمهید القواعد شماره ۲۲۸/ع در قرن سیزدهم هجری روی کاغذهای فرنگی آبی کتابت شده و تاریخ کتابتش حتی نزدیک به زمان حیات شهید ثانی نیست. (فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۷، ص ۱۹۸-۱۹۹) همچنین صلاة الجمعة شماره ۴۴۱۹/ع بدون تردید به خط شهید نیست و یک یا دو قرن بعد از او کتابت شده است. (فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ج ۱۹، ص ۳۷)

البته تشخیص نادرست و انتساب بی‌دلیل کتابت نسخه به شهید ثانی در فهرست‌های مختلف بسیار بیشتر از این دو مورد است و برای آن می‌توان تعداد معتناهایی برشمرد. از جمله نسخه‌های ذیل که در فهرست‌های گوناگون دست‌خط شهید ثانی دانسته شده‌اند، اما به دلایل متعدد به خط او نیستند و فهرست‌نگاران انجامه مؤلف را به اشتباه قرینه و دلیل کتابت نسخه به خط مؤلف و اصل بودن آنها دانسته‌اند. مشهورتر از همه مجموعه‌ای است مشتمل بر چهار رساله: المسائل ابن طمی و سه رساله تألیفات شهید شامل الحث علی صلاة الجمعة واجوبة المسائل الثلاث والحیوة در کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم شهرری (شماره ۷۰۱) که با خطی شبیه به خط شهید ثانی کتابت شده تا جایی که در بررسی آن حتی کتابشناس برجسته‌ای چون محمد مشکات دچار اشتباه شده و در یادداشتی روی نسخه آن را به خط شهید دانسته است. (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم، ج ۱، ص ۲۲-۲۳ و ۲۳۱-۲۳۲ و ج ۲، ص ۵۵۱-۵۵۲ و ۵۸۴-۵۸۵ و ۷۸۹-۷۹۰؛ شهید ثانی پژوهشی در زندگی کارنامه علمی و روزگار او، ص ۵۸۶-۵۸۷)

همچنین این رساله‌ها به قرائتی که در توصیف نسخه‌ها ذکر شده بسیار دور از ذهن است که به خط شهید باشند:

رساله‌های حیوة و ارث در کتابخانه آستانه شاه چراغ شیراز، ش ۲۰۶۶ (فهرست کتب خطی کتابخانه حضرت شاه چراغ، ج ۲، ص ۱۷۷-۱۸۰ که رساله‌های دیگرش در ۱۰۷۷ و ۱۰۹۵ق نوشته شده و رساله‌های احتمال داده شده به خط شهید نیز مقدم بر آن تاریخ نیست)؛ تمهید القواعد، کتابخانه ملی فارس، ش ۴/۶۵۱ (فهرست کتب خطی کتابخانه ملی فارس، ج ۲، ص ۲۳۵-۲۳۶)؛ الروضة البهية در همان کتابخانه، ش ۷۴۴ (همان‌جا، ص ۷۸-۸۰)؛ مسالک الافهام در کتابخانه ملی تبریز، ش ۳۳۴۹ (فهرست کتابخانه ملی تبریز، ج ۱، ص ۴۰۴-۴۰۵)؛ الروضة البهية در کتابخانه دکتر مهدی محقق، ش ۱۰۳ (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دکتر مهدی محقق، ص ۸۲)؛ الروضة البهية در خزانه آل سنوی در بغداد، ش ۵۷۱۴/۳۹/۱۶۱ (مجله المورد، المجلد الاول، العددان ۳-۴، ۱۳۹۲ق، ص ۲۱۳ که نوشته نسخه مزین است و جدول‌کشی زرین دارد)؛ کشف الریبة در کتابخانه قادریه بغداد، ش ۷۱۵ (الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ج ۳، ص ۷۱)؛ روض الجنان فی شرح ارشاد الاهدان و الروضة البهية در مؤسسه کاشف الغطاء نجف (دلیل مخطوطات مؤسسه کاشف الغطاء العامة، ج ۱، ص ۲۱۷-۲۱۸)؛ الروضة البهية در کتابخانه حرم حضرت ابوالفضل کربلا (مخطوطات کربلا، ص ۳۳۱).

پس از این توضیحات، شایسته است به نسخه‌هایی از تألیفات خود شهید که با اطمینان خاطر می‌توانیم آنها را به خط شهید بدانیم، اشاره کنیم: ۱. روض الجنان فی شرح ارشاد الاهدان، جمعه ۲۵ ذی‌قعدة ۹۴۹ق، شامل طهارت و صلوات، کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۷۷۰. رک به: فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۵، ص ۵۳۷ و تصویر دو صفحه از آن در انتهای فهرست.

۲. الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقیة، شب شنبه ۲۱ جمادی الاول ۹۵۷ق، جلد دوم کتاب شامل اقرار تا دیات، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۷۰۹. رک به: فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۱۹۰۸-۱۹۱۴.

۳. مجموعه هفت رساله از تألیفات او بدین ترتیب: اجوبة المسائل النجفیة، الحث فی اثناء الغسل، نتایج الافکار فی حکم المقیمین فی الاسفار، طلاق الغائب عن زوجته، الحیوة، ارث الزوجة، کشف الریبة عن احکام الغیبة، ۹۵۸ق. بنا بر فهرست رسائلی که در ابتدای این نسخه

I

از جمله توصیه‌های شهید ثانی به طالبان علم آن است که اگر قادر به خریدن با امانت گرفتن کتاب باشند نباید خود را به نسخه برداری سرگرم کنند؛ زیرا اشتغال به تحصیل علم، مهم‌تر و پرارزش‌تر از استنساخ کتب است، اما چنانچه بضاعت مالی خرید کتاب‌های مورد نیاز خود را ندارند یا کاتبان کتب کمیاب باشند، برای استفاده شخصی خود باید به استنساخ کتاب‌ها دست یازند و از ثمره دست خط خود توشه علمی بردارند.^۳ شهید خود به همین توصیه عمل می‌کرد و در طول عمرش کتاب‌های متعددی به خط خود نگاشت. بنا به گفته علی بن محمد بن حسن بن زین‌الدین عاملی مشهور به شیخ علی کبیر (۱۱۰۳ق)، نواده شهید، کتابخانه خانوادگی ایشان چند بار صدمه دید^۴ و هر بار بخشی از آن از بین رفت به نحوی که هنگام یادداشت او در اواخر قرن یازدهم هجری تنها دویست مجلد از آنها باقیمانده بود، اما در همین مقدار باقیمانده نیز بیش از صد مجلد به خط پدر بزرگش بوده است.^۵ این جنبه از زندگی شهید به حدی چشمگیر بود که بهاء‌الدین محمد بن علی بن حسن عودی عاملی جزینی معروف به ابن عودی، شاگرد ملازم شهید ثانی و نویسنده کهن‌ترین و مهم‌ترین شرح حال او با نام بغیة المرید من الکشف عن احوال الشیخ زین‌الدین الشهید،^۶ فصل چهارم از فصول ده‌گانه کتاب خود را به بحث درباره اشتغال شهید به کتابت و استنساخ کتب و کراماتش در این موضوع اختصاص داده است.^۷ متأسفانه بغیة المرید به صورت کامل در اختیار ما نیست و این فصل کتاب مفقود شده است؛ لذا از اطلاعات مهمی درباره این موضوع محروم هستیم. خود شهید هم به صورتی مشبع و مستوفی در کتاب منیة المرید فی ادب المفید والمستفید

- نوشته شده، مجموعه در اصل شامل هشت رساله بوده و در پایان بعد از رساله کشف الریبة، مناسک حج آمده بوده است. رساله مناسک حج اکنون مفقود شده و زمان این فقدان مشخص نیست. تنها از یادداشت صدرالافاضل در شعبان ۱۳۲۰ق در ابتدای نسخه برمی‌آید که در آن زمان نیز نسخه شامل هفت رساله بوده و افتادگی مربوط به قبل از این تاریخ است. کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ش ۱۲۷۵۲. رک به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۲۲، ص ۴۰۷-۴۱۳ و ۱۱۱۳-۱۱۱۰. این نسخه پیش‌تر در اختیار فرخ‌الدین نصیری بوده و او تصاویری از آن را در دو کتابش گنجینه خطوط علما و دانشمندان، ج ۱، ص ۵۰۱ و لمعة النور والضیاء فی ترجمة السید ابی الرضا، ص ۱۴۸-۱۵۱ منتشر کرده است (تصویر این نسخه به لطف جناب آقای رضا مختاری به دست من رسید).
۴. مجموعه دور رساله (الفوائد الملیة بشرح الرسالة النفلیة والتنبیهاة العلیة علی وظائف الصلوة القلیبة). بعد از ۹۵۵ق، کتابخانه مجلس، شماره ۸۱۷۲. رک به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲۷/۱، ص ۳۱۷-۳۱۵.
۵. مسالک الافهام فی شرح شرائع الاسلام، شامل کتاب قضا به بعد، بخش‌های نونویس به خط شیخ علی کبیر نواده شهید است. (کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ش ۱۲۴۷۰. رک به: فهرست نسخه‌های خطی بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۳۱، ص ۴۸۶-۸۸۷-۸۸۸) محمد علی (لطف‌علی بیگ) بن محمداکظم تبریزی، صدرالافاضل (۱۲۶۸-۱۳۵۰ق) برای سهولت قرائت خط شهید، مفتاحی برای آن تنظیم کرده که تصویر آن در گنجینه خطوط علما و دانشمندان، ج ۱، ص ۱۹-۲۵ منتشر شده است. این مفتاح بر مبنای مجموعه هفت رساله شهید تنظیم شده که زمانی در تملک صدرالافاضل بود. یک صفحه از این مفتاح هم در مقدمه دیوان صدرالافاضل نصیری امینی، ص ۲ منتشر شده است. این فهرست به جز آنهاها و بلاغها و اجازاتی است که در حاشیه یا پایان نسخه‌ها به خط شهید نوشته شده و ذکر همه آنها درازدامن می‌شود.
۳. منیة المرید فی ادب المفید والمستفید، ص ۳۴۲.
۴. به دلایلی از جمله تاراج کتابخانه به دست دشمنان شهید در زمان حیاتش، نقل و انتقال کتاب‌ها و پنهان کردن آنها زیر خاک و سوزاندن حدود هزار مجلد از آنها به دست اهل بغی در جبل عامل زمانی که شیخ علی کبیر هفت یا هشت سال داشت (حدود ۱۰۲۵ق). رک به: بحار الانوار، ج ۱۰۶، ص ۷۴؛ الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور، ج ۲، ص ۶۶۷ و ۷۰۳ و ۷۰۵-۷۰۶.
۵. الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور، ج ۲، ص ۶۶۷. ظاهراً این آمار مربوط به نسخه‌هایی است که پس از انتقال به ایران در اختیار شیخ علی کبیر قرار گرفت. به همین دلیل است که بعضی از نسخه‌هایی که دستخط و تملک او را دارند، زمانی متعلق به شهید بودند. نواده شهید به گفته خودش بر حفظ و حراست از باقیمانده کتاب‌های خاندانی‌اش حریص و مصر بود. (همان‌جا، ص ۷۰۳) برای نمونه جلد هفتم مسالک الافهام (شامل کتاب قضا به بعد) به خط مؤلف را می‌توان نمونه آورد که اکنون در کتابخانه مرعشی (شماره ۱۲۴۷۰) نگهداری می‌شود. برگ‌های آغازین و انجامین این نسخه به مرور زمان از بین رفته و بخش باقیمانده هم رطوبت دیده است. هنگامی که این نسخه به دست شیخ علی کبیر رسید، او به خط خود برگ‌های ناقص نسخه را استنساخ و به آن الصاق کرد و نسخه را جانی دوباره بخشید (۲۷ برگ اول و ۱۱ برگ آخر). متأسفانه نسخه بعدتر دوباره صدمه دید و بار دیگر از انجام ناقص شد. شیخ علی کبیر در صفحه عنوان اشاره کرده که کتاب در تملکش قرار دارد و بخش‌های نونویس به خط اوست: «کتبه الفقیر الی الله تعالی علی بن محمد بن الحسن بن مصنفه». (رؤیت نسخه)
- میرزا عبدالله افندی (ح ۱۱۳۰ق) نسخه اصل سه کتاب شهید، مسالک الافهام و الروضة البهیة و کتاب الدرایة همراه با فواید دیگر ضمن یک مجموعه را به خط خودش نزد فرزندان شیخ علی کبیر دیده بود. (رک به: الفوائد الطریفه، ص ۲۷۶-۲۷۷)
۶. درباره ابن عودی و اهمیت کتابش رک به: «ابن العودی و کتاب بغیة المرید»، محمداکظم رحمتی، میراث شهاب، زمستان ۱۳۹۲، ش ۷۴، ص ۹۱-۱۱۶.
۷. الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور، ج ۲، ص ۶۱۳.

به بررسی آداب کتابت و مباحث منضم به آن پرداخته است. او باب چهارم کتابش را به این موضوع اختصاص داده و ضوابط کتابت و مقابله و تصحیح و امانت و خریداری و حاشیه‌نویسی و مانند آنها را در ۲۵ بند تشریح کرده است.^۸

با این تفصیل با بررسی نسخه‌های برجای مانده به خط شهید و کنار هم قراردادن آنها تلاش می‌کنیم تا حدّ ممکن این جنبه از زندگی علمی شهید را مورد مذاقه قرار بدهیم.

از کتاب‌های علمای شیعه که شهید ثانی استنساخ کرده تا کنون نسخه‌ای به دست نیامده است و تنها بر اساس منقولات منابع یا استنتاج‌های انجام شده از روی آنها مطالبی می‌دانیم. کتاب‌هایی مانند صحیفه سجاده که شهید در ۵ شعبان ۹۳۰ ق از استنساخ فراغت یافت^۹ یا تهذیب الاحکام که در ۷ شعبان ۹۳۰ ق یادداشتی روی آن نوشت^{۱۰} یا خلاصه الاقوال علامه حلی که کتابتش در ۹۴۱ ق صورت پذیرفته بود.^{۱۱} شهید حتی باری، رؤیای کتابت کافی از روی خط کلینی را دیده بود،^{۱۲} ولی تنها نسخه‌هایی با تصحیح و بلاغ او از این کتاب در دست است.^{۱۳}

همچنین شهید مجموعه‌ها و کَشکول‌هایی برای خود تهیه می‌کرد و در آنها ضمن نوشتن یادداشت‌ها و گفتارهای پراکنده به استنساخ یا انتخاب کتاب‌ها و رساله‌های مختلف دست می‌یازید. این نوع فوایدنویسی ظاهراً بین علمای شیعه جبل عامل سنتی معمول بوده و می‌دانیم کسانی چون شهید اول (۷۸۶ ق)، محمد بن علی جباعی (۸۸۶ ق)، ابراهیم بن علی کفعمی (۹۰۵ ق)، حسین بن عبدالصمد حارثی عاملی (۹۸۴ ق)، حسن بن زین‌الدین عاملی (۱۰۱۱ ق) و فرزندش محمد (۱۰۳۰ ق) و نواده‌اش علی (۱۱۰۳ ق) هم مجموعه‌هایی از این قبیل داشته‌اند. سرنوشت مجموعه‌های شهید دانسته نیست، اما در سال ۱۰۵۹ ق بخشی از آنها در اختیار محمد بن محمد بن حسن بن قاسم، ابن قاسم عینائی عاملی مؤلف اثنی عشریه فی المواعظ العددیه قرار گرفته بود و او بخش معظمی از مجموعه خودش را به رونویسی آنها اختصاص داد. علاوه بر مطالب و فواید مختلف در این مجموعه، منتخبات شهید از کتاب‌های المدهش

۸. منیة المرید فی ادب المفید والمستفید، ص ۳۲۷-۳۶۲.

۹. برای یادداشت‌های شهید روی نسخه خودش رک به: بحارالانوار، ج ۱۰۸، ص ۱۳۳-۱۳۵. آنچه به عنوان نسخه شهید ثانی در بعضی از منابع و فهرست‌ها معرفی شده در حقیقت رونویسی از نسخه اوست که در سده یازدهم هجری تحریر و با نسخه شهید مقابله و تصحیح شده است. برای شرح بیشتر این نکته رک به: الصحیفه السجادیة الکامله؛ نسخه برگردان دست خط ابراهیم بن علی کفعمی مورخ سنه ۸۶۷ هجری قمری؛ با مقدمه سید محمد حسین حکیم؛ تهران، بنیاد محقق طباطبایی و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۴، ص ۵۵.

۱۰. بحارالانوار، ج ۱۰۸، ص ۱۳۵-۱۳۶.

۱۱. حسن بن علی بن عبدالنبی قطفی خطی طائی در ۹۶۶ ق نسخه شهید را در اختیار داشت و رونویسی از آن همراه با نقل تمامی یادداشت‌هایش برای ملا عبداللّه شوشتری، استادش تهیه کرد. برای مشخصات نسخه و متن یادداشت‌ها رک به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۵، ص ۴۲۳-۴۲۴.

۱۲. شهید در شرح حال خود نوشت خود رؤیای جالبی را درباره استنساخ کتاب کافی نقل کرده است. او در راه بازگشت از استانبول به عراق در شب دوشنبه، ۵ روز باقیمانده از ماه شعبان ۹۵۲ ق در شهر سیواس، کلینی را در خواب دید و از او درخواست کرد نسخه اصل کتاب کافی را برای رونویسی در اختیارش بگذارد. کلینی نیز نسخه‌ای را می‌آورد که به قطع نصف ورق شامی با خط زیبای مشکول مصحح نوشته و سرفصل‌هایش طلائوسی شده بود. زیبایی نسخه به حدی بود که شهید در شگفت شد نسخه اصل خط مؤلف به این کیفیت نوشته شده باشد؛ چه پیش‌تر گرفتار نسخه‌های بدخط کتاب کافی شده بود. کلینی نیز از کوتاهی کاتبان و بدنویسی آنها گله کرد. آن‌گاه به جستجوی خود ادامه داد تا چهار مجلد اصل کتاب کافی پیدا شد. این تفصیل در ذکر خواب و بیان خصوصیات نسخه‌ها، بیانگر علاقه شهید و تبحر او در شناخت کتاب است. (رک به: الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور، ج ۲، ص ۶۴۰-۶۴۱)

۱۳. مانند نسخه شماره ۲۶۸ کتابخانه آیت الله مرعشی که بلاغ مقابله شهید را در اوایل جمادی الآخر ۹۵۴ ق دارد. رک به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ج ۱، ص ۲۹۹ و نیز این نسخه‌ها که با نسخه او مقابله و تصحیح شده و بعضی از آنها صورت آنها و بلاغ شهید را هم نقل کرده‌اند: شماره ۱۶۸۲ و ۲۵۲۸۸ و ۲۵۷۸۳ کتابخانه آستان قدس، ش ۶۶۴۹ و ۱۰۵۱۹ دانشگاه تهران، شماره ۵۷-ب دانشکده حقوق تهران، شماره ۴۳ دانشکده الهیات تهران، شماره ۶۶۵۷ کتابخانه گلپایگانی، شماره ۵۳۱۱ کتابخانه مرعشی، شماره ۷۱۴ کتابخانه ملی، شماره ۱۳۱۲ کتابخانه مجلس به خط شیخ حر عاملی که اشاره کرده این نسخه با صحیح‌ترین نسخه کافی که همان نسخه تصحیح شده شهید ثانی باشد، مقابله شده است.

فی الوعظ ابن جوزی و اعلام الوری طبرسی و کشف الیقین علامه حلی درج شده است.^{۱۴} همچنین بعضی از مجموعه‌های شهید در اختیار علامه مجلسی (۱۱۱۰ق) بوده است.^{۱۵}

اما از کتاب‌های علمای اهل سنت به خط شهید ثانی دو نسخه می‌شناسیم. یکی مجموعه‌ای شامل دو کتاب مختصر منتهی السؤل والامل فی علمی الاصول والجدل تألیف ابن حاجب و منهاج الوصول الی علم الاصول قاضی بیضاوی مورخ ۹۳۸-۹۳۹ق^{۱۶} و دیگری مجموعه حاضر که در پی معرفی آن هستیم.

شهید روز یکشنبه نیمه ربیع الاول ۹۴۲ق از دمشق به سوی مصر حرکت کرد و در روز جمعه نیمه ربیع الآخر به آنجا رسید^{۱۷} و تا ۱۷ شوال سال بعد در آنجا اقامت داشت. او در این تاریخ برای انجام حج به سوی حجاز رهسپار شد^{۱۸} و در این دوره نزد برجسته‌ترین عالمان سنی مذهب عصر خود درس خواند و کتاب‌های مختلف ایشان را در علوم گوناگون آموخت.^{۱۹} بنابراین شگفت نیست اگر بدانیم که او مجموعه‌ای از رسائل دوانی و قره داود را در این ایام در قاهره کتابت کرده باشد. در این سفر چند تن از شاگردان شهید از جمله حسین بن عبدالصمد حارثی عاملی (۹۸۴ق) و علی بن زهره جبعی او را همراهی می‌کردند.^{۲۰} شاگردان نیز به تاسی از استاد در قاهره ضمن علم‌آموزی به استنساخ روی آوردند. آن‌گونه که اکنون دو نسخه به خط حسین بن عبدالصمد عاملی می‌شناسیم که در روزگاران اقامت در قاهره کتابت شده‌اند: نخست مجموعه دو رساله در هندسه شامل اشکال التأسیس شمس الدین محمد بن اشرف سمرقندی (ح ۶۰۰ق) و شرح اشکال التأسیس از موسی بن محمد قاضی زاده رومی (قرن ۹) که کتابتش در عصر دوشنبه ۱۱ روز باقیمانده از جمادی الآخر ۹۴۳ق در قاهره معزیه پایان یافته بود^{۲۱} و دوم مجموعه‌ای مشتمل بر دو رساله نجومی از تألیفات بدرالدین محمد بن محمد سبط ماردینی درگذشته به سال ۹۱۲ (الربیع المجیب، قره الناظر فی وضع فضل الدائر) است و حارثی آن را در جمعه ۳ روز مانده به پایان رمضان ۹۴۳ق در مدرسه خواجه‌کیه شهابیه در قاهره معزیه به اتمام رسانده بود. او بعداً این مجموعه را به استادش بخشید و نسخه در تملک شهید ثانی درآمد.^{۲۲}

اما این مجموعه که به شماره ۲۰۰۸۰ در گنجینه کتابخانه ملی نگهداری می‌شود، شامل چهار رساله است:
۱. اثبات الواجب قدیم از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی درگذشته ۹۰۸ق (پ ۱۹-)

با این انجامه: «علقها لنفسه زین‌الدین بن علی بن احمد الشامی النحاری و فرغ منها ختام ذی الحجة

۱۴. نسخه اصل مجموعه ابن قاسم عینائی در کتابخانه گلیپگانی قم نگهداری می‌شود. رک به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله العظمی گلیپگانی، ج ۷، ص ۳۹۴۳-۳۹۴۴ و ۴۵۸۵-۴۵۸۶ و ۴۵۹۳ و ج ۶، ص ۳۳۴۰ و ج ۲، ص ۵۶۸-۵۶۹.
۱۵. بحار الانوار، ج ۷۲، ص ۳۶۶ (ووجدت فی کراس بخط الشهید الثانی). شیخ حسن صاحب معالم الاصول نیز ضمن اجازه کبیره خود بخشی از اجازه ابن طولون به پدرش را از یکی از مجموعه‌های او نقل کرده است. (رک: همان‌جا، ج ۱۰۶، ص ۷۴-۷۸)
۱۶. این دو کتاب پیش‌تر در یک مجلد بوده‌اند و اندازه اوراق و تعداد سطرها و نوع کاغذ هر دو کتاب مؤید این مطلب است. اما بعداً آنها را از هم جدا کردند و اکنون به صورت دو پاره به شماره‌های ۱۸۱۶ و ۱۸۱۷ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. رک به: فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۸، ص ۴۰۸-۴۱۱. تصویری از انجامه رساله دوم در ریحانة الادب، ج ۳، ص ۲۸۱ منتشر شده است.
۱۷. الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور، ج ۲، ص ۶۲۲-۶۲۳.
۱۸. همان‌جا، ج ۲، ص ۶۲۸.
۱۹. برای اسامی اساتید و کتاب‌هایی که شهید در مصر خواند، رک به: همان، ص ۶۲۳-۶۲۸.
۲۰. همان، ص ۶۵۳.
۲۱. بنا بر شرح حال خودنوشت شهید او در قاهره این کتاب را نزد ملاحسین جرجانی به درس خوانده بود. (الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور، ج ۲، ص ۶۲۴) با توجه به کتابت این نسخه به دست حسین بن عبدالصمد، نمی‌توان فرض کرد شهید او را هر دو در این درس حاضر می‌شده‌اند؟
۲۲. کتابخانه مجلس سنا، شماره ۲۱۱. این نسخه بعداً در تملک شیخ بهایی قرار گرفت و او نیز نسخه را واقف کرد. (رک به: فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه مجلس سنا، ج ۱، ص ۹۸)
۲۳. کتابخانه شهید دستغیب شیراز، شماره ۳۷۰. (رک به: فهرست کتب خطی کتابخانه ملی فارس، ج ۱، ص ۳۴۷-۳۵۰) بدون ذکر نام کاتب نسخه؛ فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج ۵، ص ۸۰-۸۳ (در هر دو فهرست شهید ثانی به اشتباه مؤلف ربیع المجیب دانسته شده است)؛ شهید ثانی پژوهشی در زندگی کارنامه علمی و روزگار او، ص ۷۱۰ (تصویر دو رساله آخر این نسخه به لطف محمد کاظم رحمتی به دست من رسید).

الحرام سنة ۹۴۲ هجرية بالقاهرة المعزية حامداً مصلياً مسلماً».

بن احمد و خطه».

۲. حاشية حاشية الشريف الجرجاني على تحرير القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية از ملاقره داود (۱۹۱ پ - ۱۱۴ ر)

با انجامه: «آخر الحاشية التي افادها العلامة المولى ملا داود الهروي رحمه الله تعالى علقها لنفسه العبد الفقير الى عفو الله تعالى زين الدين بن علي بن احمد الشهير بابن الحاجه الطلوسى النحاريرى الشامى وفرغ منها يوم السبت ثالث عشر شهر ذى الحجة سنة اثنتين واربعين وتسعمئة من الهجرة النبوية بالقاهرة المعزية حامداً مصلياً مسلماً مستغفراً».

شرح احوال مؤلف این رساله دقیقاً دانسته نیست. حاجی خلیفه او را شاگرد سعدالدین تفتازانی (۷۹۱ ق) دانسته و اطلاع بیشتری درباره او نیاورده است. بعضی هم او را با داود بن کمال قوجوی (۹۴۸ ق) یکی دانسته اند که درست نیست.^{۲۴} در بعضی از مآخذ او را با نسبت شروانی شناسانده اند که آن هم مأخذی ندارد. با این تفصیل نسبت دادن او به شهرهات از سوی شهید نکته تازه ای است که در منابع دیگر به آن اشاره ای نشده است. مخصوصاً اگر تصور کنیم ذکر دعای درگذشتگان برای او از سوی شهید حاکی از شناختش نسبت به احوال او باشد. چه این تصور درست باشد و چه نادرست، ذکر نسبت هروی برای ملا داود از سوی شهید ثانی قابل اعتنا و مهم است.

۳. حاشية تحرير القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية از جلال الدين محمد بن اسعد دواني (۱۱۵ پ - ۱۲۵ پ)

انجامه: «لنفسه فقير عفو الله زين الدين بن علي بن احمد حامداً لله بتاريخ و اواخر شهر ذى حجة ۹۴۲».

۴. شرح رسالة اثبات جوهر المفارق از دواني (۱۲۶ پ - ۱۲۹ ر)

انجامه: «علقها لنفسه الفقير زين الدين بن علي بن احمد حامداً مصلياً مسلماً في سنة ۹۴۲».

سه رساله این مجموعه در ماه ذیحجه ۹۴۲ ق کتابت شده و رساله آخر فاقد ماه کتابت است. جالب است که شهید در انجامه هر چهار رساله تأکید کرده که آنها را برای خودش استنساخ کرده است. افزون بر اینها تملکش دو بار در بالا و پایین صفحه عنوان

ثبت شده است. در بالا به صورت: «زين الدين بن علي وفقه الله تعالى» و پایین: «من كتب الفقير الى الله تعالى زين الدين بن علي

۲۴. كشف الظنون، ج ۲، ص ۱۰۶۳.

با اینکه پیش ترمی دانستیم شهید حاشیه دوانی بر شرح تجرید قوشچی را در قاهره نزد ملاحسین جرجانی خوانده بود،^{۲۵} اما کتابت سه رساله از آثار دوانی در این مجموعه نشان از آگاهی و اطلاع شهید از آرای دوانی و همچنین فلسفه و منطق خوانی او دارد.

در انجامه دو رساله آخر شهید برای خود نسبتی نیاورده است، اما نسبت هایش در دو رساله نخست بدین قرار است: شامی، نحاریرى، طلوسى.^{۲۶} بر این اساس او از ذکر نسبت هایی که معمولاً خود را به آنها می خواند در این مجموعه صرف نظر کرده که پرتکرارترین و مهم ترینشان عاملی است. محتمل است چون نسبت عاملی می توانسته یادآور شیعه مذهب بودن مردم جبل عامل باشد، عدم ذکر نسبت عاملی و خوانده شدن با نسبت هایی که کمتر این ارتباط را مشخص می کند، مرتبط با تقیه شهید در قاهره در محضر علمای اهل سنت است. البته حسین بن عبدالصمد حارثی که هم زمان با شهید در قاهره بود، در انجامه استنساخ هایش چنین پرهیز و احتیاطی را مراعات نکرده و دو نسخه ذکر شده در بالا را با همان نسبت عاملی امضا کرده است.

او گاهی در نقطه گذاری کلمات و حروفی که خواندنشان آسان است، تساهل ورزیده است،^{۲۷} اما دستخط او همه جا خواناست و مطلقاً نشانی از بی حوصلگی یا تعجیل در کتابت ندارد. عناوین و علامت ها نیز به رنگ سرخ نوشته شده اند.^{۲۸}

شهید در صفحه آغازین نسخه ابیاتی از ابی طالب عبدالسلام مأمونی درباره اسطرلاب و ابوالصلت امیه بن عبدالعزیز و نیز بخشی از رساله التفرقة بين الكفر والزندقة غزالی را نوشته است. همچنین فهرست رسائل مجموعه به خط اوست:

فهرسته:

رسالة المولى العلامة جلال الدواني في اثبات الواجب؛ ثم حاشية ملا داود الهروي على شرح العلامة قطب الدين الرازي للشمسية وعلى حاشية السيد شريف؛ ثم حاشية ملا جلال الدين على الشرح المذكور؛ ثم رسالته المشتملة على شرح رسالة العلامة خواجه نصير الدين الطوسي في تحقيق نفس الامر والسلام.

این نوشته ها عادت شهید به یادداشت نویسی پشت نسخه هایش

۲۵. الدر المأثور من المأثور وغير المأثور، ج ۲، ص ۶۲۴.

۲۶. طلوسه روستایی در جبل عامل که جد شهید اهل آنجا بود.

۲۷. مقایسه کنید با منية المرید فی ادب المفید والمستفید، ص ۳۵۳.

۲۸. همان، ص ۳۶۱-۳۶۲.

بسم الله الرحمن الرحيم

این نسخه نفیسه از نفایس کتب مهم خطی است که تا کنون به دست من افتاده است و چند روزی به عاریت با ماست. و مشتمل چهار رساله است که بعضی از آنها به چاپ نرسیده و بسیار مهم می‌باشد.

این چهار رساله عبارت است از:

اول: رساله محقق شهیر ملاجلال دوانی در اثبات واجب الوجود.

دوم: حاشیه ملاداود هروی بر شرح شمسیه قطب‌الدین رازی با نظر به حواشی میرسعید شریف جرجانی رحمه الله علیه.

سوم: حاشیه ملاجلال دوانی بر شرح شمسیه.

چهارم: رساله همان دوانی در شرح رساله علامه مشهور خواجه نصیرالدین طوسی رضوان الله علیه.

از این چهار نسخه رساله اول و آخر بسیار نادرالوجود است و دو تای دیگر چندان نادرالوجود نیست، ولی روی هم رفته هر چهار نسخه به وضع حاضر هیچ مثل و نظیر ندارد؛ چه تمام آنها به خط فقیه عامل شهیر شیخ زین‌الدین بن علی بن احمد معروف به شهید ثانی است و علاوه بر پشت کتاب در آخر همه نسخ صریحاً امضا شده است و واضح خوانده می‌شود و بالصرایح می‌نویسد که این نسخه‌ها را شهید ثانی برای خودش نوشته است. از آن جمله پشت همین ورق در آخر حاشیه ملاداود هروی این عبارت در کمال وضوح خوانده می‌شود که «علقتها لنفسه العبد الفقیر الی عفو الله تعالی زین‌الدین بن علی بن احمد» و تاریخ کتابت رساله اول آخر ذی‌الحجه سال ۹۴۲ هجری است و کتابت نسخه دوم روز شنبه ۱۳ ذی‌الحجه ۹۴۲ خاتمه یافته است و نسخه سوم به اواخر شهر ذی‌الحجه ۹۴۲ مورخ است و رساله چهارم تاریخ روز و ماه ندارد، ولی سالش همان ۹۴۲ هجری است و محتمل است که این رساله هم در همان ماه ذی‌الحجه نوشته شده باشد. پس تاریخ کتابت همه نسخ سال ۹۴۲ هجری قمری و کاتب آنها شهید ثانی است و محل کتابت شهر قاهره بوده است چنان‌که در آخر بعضی نسخ به طور واضح نوشته شده است.

شهید ثانی علی‌المعروف در ۱۳ شوال سال ۹۱۱ متولد شده و در سال ۹۶۵ وفات یافته است.

مؤلفان این رسائل از اعظام علما و دانشمندان ایران بوده‌اند و موضوع تألیف هم از موضوعات مهم علمی و کاتب از مشاهیر فقها

را نشان می‌دهد که نمونه آن در دیگر نسخه‌های او هم دیده می‌شود.^{۲۹}

اسماعیل حسینی در ۱۲۴۸ ق مالک نسخه بوده و مهر مربع طغرا شکلش: «العبد المذنب محمد ابراهیم» در حاشیه برگ ۵۹ نقش بسته است. او حواشی مختصری هم بیشتر در رساله دوم به هامش اوراق افزوده که بعضی با نام خودش متمایز شده، (لمحرره اسمعیل ۸۲) ولی بیشتر بدون امضا است. تملک دیگر صفحه عنوان پاک شده است.

پیش از انتقال نسخه به کتابخانه ملی در سال ۱۳۸۵ ش، کتاب به جلال‌الدین همایی تعلق داشت. او در ۱۵ صفر ۱۳۵۲ ق مطابق خرداد ۱۳۱۲ ش در تهران این نسخه را خرید. همایی مبتهج به داشتن چنین نسخه‌ای بود، به صورتی که چهار یادداشت روی نسخه نوشت و در هر کدام به اجمال یا تفصیل مطالبی را درباره خصوصیات نسخه یا تملک خود بر آن برشمرد. متن این یادداشت‌ها چنین است:

الف) در صفحه الحاقی آغاز نسخه

رسائل ملاجلال دوانی و ملاداود هروی به خط عالم فقیه مشهور شهید ثانی رحمهم الله تعالی علی ید مالکة الاحقر الافقر جلال‌الدین همایی غفر له.

تاریخ کتابت سنه ۹۴۲ در موقعی است که کاتبش شهید ثانی رحمه الله سی و یک ساله بوده و حوالی ۲۲ سال قبل از شهادت آن بزرگوار است. حقیر از خطوط دیگر شهید نیز دارم که زیارت آن را مایه توفیق و مزید نور بصر و بصیرت می‌دانم و خداوند کریم را سپاسگزارم که مرا این نسخ کرامت فرمود و هوالموفق. جلال‌الدین همایی.

ب) در صفحه عنوان

بسمه تعالی

قد وصلت النوبة الی العبد الاحقر جلال همائی ولابد یوماً ان تردّ الودائع. ابتیاع شد در طهران به تاریخ ۱۵ شهر صفر ۱۳۵۲ هجری قمری مطابق خرداد ۱۳۱۲ هجری شمسی. امضای همایی.

ج) بین رساله دوم و سوم در برگ ۱۱۴ پ

۲۹. مانند روایتی از امام صادق (ع) به نقل از خط شهید اول در صفحه عنوان و تاریخ تولد و درگذشت تنی چند از علمای جبل عامل بین دو رساله (برگ ۱۲۰ پ) نسخه شماره ۸۱۷۲ کتابخانه مجلس (تصویر صفحه اخیر در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۱/ ۲۷، ص ۵۶۰ منتشر شده است) و نقل گفته‌ای از سید مرتضی ورد آن در آغاز مجموعه ۱۲۷۵۲ کتابخانه مرعشی.

و دانشمندان است. پس این نسخه از هر حیث در خور اهمیت و قدردانی است.

از خداوند توفیق مطالعه می‌طلبم. این نسخه را در طهران ابتیاع کردم به تاریخ پنجشنبه ۱۵ صفر ۱۳۵۲ مطابق خرداد ۱۳۱۲ شمسی هجری. العبد الاحقر جلال همایی.

(د) در پایان نسخه

بسمه تعالی

قد وصلت النبوة بمنّ الله وتوفيقه الى العبد الاحقر جلال الدين الشهير بالهمائي واشتریت هذه النسخة النفيسة المشتملة على ثلث رسائل من مؤلفات المولى العلامة جلال الدين المحقق الدواني رضى الله عنه ورسالة من تأليفات الفاضل النبيل ملا داود الهروری بخط مولانا العالم النحرير والفقیه الشهير حرّيت الصناعة، الشيخ زين الدين بن علي بن احمد المعروف بالشهيد الثاني قدّس الله روحه العزيز (۹۱۱-۹۶۵) فصارت بحمد الله من ممتلكاتي والله ملك السموات والارض في بلدة طهران صانها الله عن الحدّثان يوم الخميس خامس عشر شهر صفر سنة اثنين وخمسين وثلاثمائة بعد الالف ۱۳۵۲ من الهجرة النبوية على هاجرها السلام. العبد الاحقر جلال همایی.

شهید متن را تصحیح کرده و بلاهای مقابله کوچکی به خط او در لبه برگ‌ها به چشم می‌خورد (مانند برگ ۴۵، ۸۰، ۸۶، ۹۳). او گاهی نسخه بدل‌ها را هم نوشته است. از علائم به‌کاررفته در نسخه نشانی است شبیه عدد ۲ در لبه بعضی اوراق (مانند برگ ۳۰، ۴۴، ۵۸، ۷۱، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۹۰، ۹۳، ۱۱۸، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۴). به‌ندرت هم بعضی از حواشی تراشیده شده است.

نسخه ۱۳۱ ورق دارد. اندازه سطح مکتوب متن در هر صفحه ۵۵*۱۷۵ میلی متر است که مشتمل بر ۲۷ سطر می‌شود. اوراق نخودی‌رنگ آهار مهره‌دار ضخیم‌اند و رطوبت مختصری به بالابُرگ‌ها رسیده است. کراسه‌ها به صورت ۱۰ برگی تنظیم شده‌اند و رکابه‌ها همه به‌دقت نوشته شده‌اند.

جلد: تیماج قهوه‌ای ضریبی، با ترنج و لچکی، مجدول، گره‌دار. دورو، درون قهوه‌ای روشن. پشت جلد چند سطر به سیاق نوشته شده است.

اندازه جلد: ۸۶*۲۱۶. قطر: ۳۱.

II

اجازه‌ای از شهید ثانی به محمد بن جمال‌الدین احمد مشهور به ولی که در شب سه‌شنبه اوایل خرداد ۱۳۱۲ صادر شده است. این اجازه به صورت تک‌ورق و جداشده از کتابی است که به همین صورت به کتابخانه ملی رسیده و از سرنوشت متن همراه آن و ماهیتش بی‌خبریم.^{۳۰} عبارات پشت این تک‌برگ به‌دقت پاک شده و چیزی از آن به دست نمی‌آید.

از شهید اجازه دیگری نزدیک به زمان همین اجازه، روز سه‌شنبه ۱۴ رجب ۹۵۷ ق، می‌شناسیم که برای ابراهیم بن علی بن عبدالعالی میسی و پسرش عبدالکریم نوشته شده است.^{۳۱}

این ایام سال‌های زندگی شهید در خفاست.^{۳۲} ظاهراً او بخش اعظم سال‌های آخر زندگی‌اش را در جرّین

۳۰. جالب است بدانیم برای نسخه شرایع الاسلام کتابخانه مسجد گوهرشاد مشهد (شماره ۸۷۶) اتفاقی برعکس افتاده است. ورق آخر آن نسخه شامل صورت اجازه شهید ثانی بوده که از نسخه سرقت شده است. رک به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد، ج ۳، ص ۱۱۸۱-۱۱۸۲

۳۱. برای متن آن رک به: رسائل الشهید الثانی، ج ۲، ص ۱۱۴۸-۱۱۵۰.

۳۲. به نوشته ابن عودی در بغیة المرید سال ۹۵۵ پایان روزگار امنیت و آسایش شهید و آغاز هنگامه خطرو بلایای او بود. (الدر المنثور من المأثور

به سربرد. شهید ثانی در این سال‌ها در خفا با حلقه کوچکی از شاگردانش به تدریس و تألیف مشغول بود و دو کتاب فقهی مهمش، الروضة البهية و مسالك الافهام را هم در همین ایام به رشته تحریر کشید. او دو ماهی قبل از این دو اجازه، یعنی در شب شنبه ۲۱ جمادی الاول ۹۵۷ق از تألیف الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية فراغت حاصل کرد و در انجامه آن شرایط خودش را چنین تشریح کرد که نوشتن کتاب را در احوالی تحت فشار و بیم که ذهن را به خود مشغول می‌کند تمام کرده‌ام؛^{۳۳} لذا جالب است بدانیم شخصی خارج از آن حلقه و از منطقه‌ای دیگر در این سال‌های اختفا و عسرو حرج نزد او آمده و مدتی فقه خوانده است به اندازه‌ای که شهید مجاب شده تا برای او اجازه‌ای عام بنویسد. عبارت: «ورد علینا وتشرفنا بصحبته برهة من الزمان وسمع عندنا شیئا من دروس الاحکام الشرعية» آشکارا نشان می‌دهد محمد بن جمال‌الدین احمد مشهور به ولی اهل جبل عامل یا شام نبوده و از منطقه‌ای دیگر و به احتمال ایران نزد او شتافته است. سفر به شام برای درس خواندن نزد شهید و به خدمت او رسیدن از سوی شیعیان ایران و عراق امری است سابقه‌دار. آن چنان‌که پیش‌تر محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی (بعد از ۹۹۴ق) از ایران به جبل عامل سفر کرد و مدتی طولانی همراه شهید بود^{۳۴} و بعدتر احمد بن شمس‌الدین حلی در طلب یادگیری به سوی شهید سفر کرد و در چهارشنبه ۱۶ رمضان ۹۶۱ق از او اجازه گرفت. شهید در اجازه خود تصریح کرده است که حلی برای علم‌آموزی، اهل و عیالش را ترک کرد و به نزد او کوچید.^{۳۵}

مورد محمد بن جمال‌الدین احمد مشهور به ولی و احمد بن شمس‌الدین حلی از این جهت حائز اهمیت و محل تأمل است که در سالیان زندگانی پنهانی شهید صورت گرفته است و نشان می‌دهد شیعیانی که از راه دور می‌آمدند با همه دشواری‌ها می‌توانستند شهید را بیابند و حتی مدتی برای تعلیم، ملازم او شوند و این هم نشینی به اندازه‌ای به طول بینجامد که به نگارش اجازه از سوی شهید منجر شود.

متن این اجازه چنین است:

الحمد لله وسلام علی عباده الذین اصطفی

وبعد فان الشیخ الصالح الفاضل التقی النقی خلاصة الاخيار، الشیخ محمد ولد المرحوم المبرور المقدس الشیخ جمال‌الدین احمد الشهير بالولی ورد علینا وتشرفنا بصحبته برهة من الزمان وسمع عندنا شیئا من دروس الاحکام الشرعية والتمس منا اجازة عامة مما يجوز لنا روايته؛ فامتثلت امره الشریف واجزته بجميع ما يجوز لی روايته وكذلك بالاجازة فی العمل بما رقه قلمی القاصر فی سلك التألیف واعتمد علیه رأی من الفتوى فی الفروع الفقهية اذا صح كذلك ذلك لديه متبرئاً من الغلط والتصحيف والخلل والتحریف. طالبا منه سلوك سبيل الاحتياط والوقوف عند الشبهات واجرائی علی خاطره الشریف فی اوقات الدعوات واعقاب الصلوات تقبل الله تعالی عمله بمحمد وآله وكتب هذه الاحرف بيده الفانية الفقير الی عفو الله تعالی ومغفرته وكرمه زين الدين بن علی بن احمد الشامی العاملی عامله الله تعالی بلطفه وعفی عنه بمنه

وغير المأثور، ج ۲، ص ۶۴۵)

۳۳. شهید در پایان کتاب این‌گونه نوشته است: «وفیغ من تسويده مؤلفه الفقير الی عفو الله ورحمته ... علی ضيق المجال، وتراكم الأحوال الموجبة لتشويش البال خاتمة ليلة السبت وهي الحادية والعشرون من شهر جمادی الأولى سنة سبع وخمسين وتسعمائة من الهجرة النبوية حامدا مصليا». (الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية، ج ۱۰، ص ۳۲۹)

نسخه اصل دستخط شهید از بخش آخر الروضة البهية (شامل کتاب اقرار تا دیات) جزء مجموعه اهدایی سید محمد مشکات به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ش ۷۰۹) است و همین انجامه را در آخرش دارد. (رک به: فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکات به کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۱۹۰۸-۱۹۱۴)

۳۴. زمان سفر محمود لاهیجانی به جبل عامل دقیقاً مشخص نیست، اما او در غره رجب ۹۵۳ق رونویسی از اجازه بلند شهید به حسین بن عبدالصمد عاملی تهیه کرد و شهید نیز در نوشته‌ای همان اجازه را به وی داد. (بحار الانوار، ج ۱۰۵، ص ۱۷۲) این اجازه نشان می‌دهد لاهیجانی در آن تاریخ به مراتب مهم علمی رسیده بوده است.

۳۵. او تنها کتاب الرعاية فی علم الدرایة شهید را بر او خواند، اما اجازه‌ای عام از او گرفت. (رک: رسائل الشیخ الثانی، ج ۲، ص ۱۱۵۷-۱۱۵۸)

ليلة الثلاثاء و اواخر شهر رجب المرجب سنة سبع وخمسين وتسعمائة حامداً لله تعالى على آلائه مصلياً على اشرف رسله وسيد انبيائه مسلماً مستغفراً.

لبه‌های این ورق کمی پاره شده، اما به متن هیچ آسیبی وارد نشده است.
اندازه ورق: ۲۰/۵*۱۳/۳.

شماره ۳۷۲۷۰

III

مجموعه‌ای شامل دو رساله درباره نماز که در سال ۹۵۵ ق در اختیار شهید بوده است، بدین تفصیل:

رساله نخست النفلية اثر محمد بن مکی عاملی، شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ ق) در مستحبات نماز، مورخ
اواخر ذیحجه ۹۴۵ ق (پ ۱ - ۷۰ ر)

و رساله دوم التنبیهاث العلیة علی وظایف الصلوة القلیبة تألیف شهید ثانی در اسرار و آداب نماز، مورخ
محرم ۹۷۶ قمری به خط محمد بن تاج‌الدین (۷۲ پ - ۱۱۲ ر)

ویژگی مهم این نسخه در آن است که شهید ثانی حین مطالعه کتاب به خط خودش بین سطور و در هامش
صفحات کتاب النفلية (رساله نخست مجموعه) حاشیه نوشته است. این یادداشت‌ها بعداً تدوین و به
صورت کتاب الفوائد الملیة لشرح الرسالة النفلية درآمد.

نحوه کتابت این حواشی و نامنظم بودن آنها نشان می‌دهد حاشیه‌نویسی‌ها بدون طرح قبلی انجام شده است.
همچنین طرز نگارش حاشیه‌ها مشخص می‌کند این کار با بیش از یک بار مطالعه صورت گرفته است. چه
گاهی بعضی از حواشی با قلم سرخ نوشته شده، در حالی که نوشته‌های قبل و بعدش به قلم مشکی است.
بدون آنکه تمایز خاصی در معنا یا عبارت داشته باشند (مانند گ ۱۳، ۱۶ پ، ۱۹ پ، ۲۰ پ، ۲۱، ۲۴ پ، ۲۵ ر،
۲۵ پ، ۲۶ ر، ۲۷ ر و...). مؤید دیگر این نظر، خط خوردن بعضی از کلمات حاشیه‌های قبلی با رنگ سرخ است
که نشان می‌دهد حواشی سرخ رنگ بعدتر نوشته شده‌اند (مانند گ ۲۴ پ، ۲۶ ر، ۲۹ پ).

شهید برای حاشیه‌نویسی نسخه‌ای را انتخاب کرده که فضای خالی نسبتاً مناسب بین سطرها امکان و
اجازه نوشتن حواشی را به او می‌داده است.^{۳۶} این حواشی به اقتضای موضوع، حجم متفاوتی دارد و باعث
شده است تا در صفحات خلوت و جلوت رخ بنماید. حتی در بعضی از صفحات یادداشت‌ها آن‌چنان
در هم فرورفته که شهید با نقطه‌چین و خطوط سرخ رنگ آنها را از هم متمایز کرده است (مانند ۱۲ پ، ۱۹ ر،
۱۹ پ، ۲۲ ر، ۲۲ پ، ۲۹ پ، ۳۵ ر). حواشی شهید اکثراً با حرف «د» ختم شده‌اند.^{۳۷}

این نسخه پیش‌نویس مؤلف است و شهید ثانی بعد از مدتی متن کتاب النفلية و حواشی خود را در
هم آمیخت و به صورت گزارشی مزجی درآورد و بار دیگر آن را به خط خود به کتابت درآورد. این نسخه
پاکنویس شده اکنون به شماره ۸۱۶۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.^{۳۸}

نسخه پاکنویس کتاب با این نسخه پیش‌نویس تفاوت‌هایی دارد. در آن نسخه مؤلف خطبه و خاتمه‌ای
برای کتاب خود نوشته و شرح خود را گسترش داده و اقوالی از دیگر فقها به متن افزوده است. سنجش این دو

۳۶. از بعضی نقل‌های شهید ثانی برمی‌آید که او نسخه اصل رساله نفلیه به خط مؤلف را در اختیار داشته است؛ مانند تکرار عبارت «کذا بخط المصنف» در چند جای متن. (رک به: الفوائد الملیة فی شرح النفلية، ص ۶۹، ۸۵، ۹۲، ۱۲۵، ۱۲۶، ۲۰۶، ۲۲۶)

۳۷. برای نوشته شهید درباره خصوصیات کتابتی مسوده‌های مصنفان رک به: منیة المرید فی ادب المفید والمستفید، ص ۳۴۹.

۳۸. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲۷/۱، ص ۳۱۵-۳۱۷.

با توجه به سخن نواده شهید، او احتمالاً در کتابت تندنویس بوده است. شیخ علی کبیر (۱۱۰۳ق) در شرح حال جدش متذکر شده هر بار که شهید قلمش را در دوات فرو می‌کرد بدون احتیاج دوباره به مرکب شاید ۲۰ یا ۳۰ سطر می‌نگاشت و این از جمله تأییدات الهی بود^{۲۲} اما از لحاظ حجم، نسخه مجلس به اندازه‌ای نیست که بتوان تصور کرد شهید ثانی همه آن را در یک روز به قید کتابت درآورده باشد (۱۱۹ برگ). مخصوصاً اینکه مجموعه شماره ۲۰۰۸۰ کتابخانه ملی به خط شهید هم که در آغاز این مقاله معرفی شد، حجمی نزدیک به نسخه مجلس دارد و شهید برای کتابت سه رساله آن از قبل از ۱۳ ذیحجه ۹۴۲ تا اواخر همان ماه زمان صرف کرده است (۱۲۵ برگ).

توجه به نسخه مجموعه رسائل شهید ثانی در کتابخانه مرعی (شماره ۱۲۷۵۲) می‌تواند گره این مسئله را حل کند.^{۲۳} در آن مجموعه شهید هفت رساله از تألیفات خودش را تحریر کرده و در انتهای همه رساله‌ها، به جز دو رساله نخست که تاریخ ندارند، تاریخ تألیف را بعینه نقل کرده است، اما در پایان دو کتاب طلاق الغائب عن زوجته و کشف الریبة عن احکام الغیبة افزون بر تاریخ تألیف، تاریخ کتابت نسخه را نیز ثبت کرده است. تألیف طلاق الغائب عن زوجته در اواخر رمضان ۹۵۱ق پایان پذیرفته بود. شهید ضمن نقل این تاریخ اشاره کرده که از تحریر این نسخه در ۹۵۸ق فراغت حاصل کرده است: «فرغ من تسویدها فی اواخر شهر رمضان المعظم سنة احدى وخمسين وتسعمائة ومن هذه النسخة ۹۵۸» (برگ ۶۶) و به همین کیفیت درباره رساله کشف الریبة عن احکام الغیبة که در پنجشنبه ۱۳ صفر ۹۴۹ق تألیف و در ۹۵۸ق تحریر شده است: «فرغ من تسویدها یوم الخمیس ثالث عشر من شهر صفر ختم بالخیر سنة تسع واربعین وتسعمائة من الهجرة الطاهرة وفرغ من هذه النسخة ۱۰ ربيع الاول سنة ۹۵۸ حامدا مصلیا مسلما (۱۳۷)».^{۲۴}

شد ثبت شده است. (رک به: چاپ دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸ش، ص ۳۲۸)

۲۲. الدر المنثور من المأثور وغير المأثور، ج ۲، ص ۶۶۷.

۲۳. به سرعت شهید در تحریر و استنساخ، در روایت جعلی و خدشه دار منقول شیخ حر عاملی در مورد شهادت شهید ثانی نیز اشارتی شده است. در آنجا گفته شده شهید در ایام نگارش الروضة البهیة معمولاً روزی یک کراسه از کتاب خود را می‌نوشت، به طوری که تألیف آن را در شش ماه و شش روز به انجام رسانید. برای این روایت و نقد و بررسی آن رک به: شهید ثانی: پژوهشی در زندگی کارنامه علمی و روزگار او، ص ۲۳۰ و ۲۳۵ و به طور کلی ص ۲۲۹-۲۴۴؛ شناخت نامه شهیدین: محمد بن مکی عاملی و زین الدین بن علی عاملی، ص ۴۷۰-۴۷۲.

۲۴. برای مشخصات و تصاویری از این نسخه رک به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعی نجفی، ج ۲۲، ص ۴۰۷-۴۱۳ و ۱۱۱۰-۱۱۱۳.

۲۵. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعی نجفی، ج ۲۲، ص ۴۰۷-۴۱۳ به اشتباه تاریخ تألیف هر رساله را به عنوان تاریخ کتابت آن در

نسخه می‌تواند روشن‌گر روش شهید ثانی در شرح نویسی و تغییراتی باشد که او در این فاصله در متن خود داده است. با در نظر گرفتن این مطلب که کتاب دیگری از او و حتی سایر هم‌روزگاران او در دست نیست که هر دو نسخه پیش نویس و پاک نویسی باقی مانده باشد، اهمیت این موضوع بیش از پیش آشکار می‌شود. این تطبیق و بررسی از هر دو جنبه نسخه شناسی و متن شناسی حائز اهمیت است.

اهمیت دیگر این سنجش در آن است که شرح النقیلة به صورت ممزوج نوشته شده است؛ یعنی متن اصلی در ساختار بلاغی و نحوی جملات شرح مندمج و حل شده، به صورتی که آنها را نمی‌توان از هم تمیز داد (جزاز طریق دورنگ نویسی متن و شرح، یا خط کشیدن بر فراز متن اصلی). شهید در نسخه مجلس تمام متن نفلیه را هم با خط خود نوشته و حالت مزجی گزارش خود را با کشیدن خطوط سرخ‌رنگ بر فراز عبارات متن اصلی نمایان ساخته است.

به نوشته ابن عودی، شهید ثانی نخستین کسی بود که شرح مزجی یا ممزوج بودن متن اصلی و شرح را در نگارش آثار فقهی در سنت فقهی امامیه به کار گرفت.^{۲۶} از جمله در روض الجنان، شرح ارشاد الازهان علامه حلی (۷۲۶ق) و الروضة البهیة، شرح اللمعة الدمشقیة شهید اول (۷۸۶ق) و المقاصد العلیة فی شرح الالفیة شرح مفصل کتاب دیگر شهید و الفوائد الملیة. شهید ثانی حتی بر یکی از کتاب‌های خود، البدایة، شرحی مزجی با نام الرعیة نوشت.

ابن عودی درباره این شیوه نوآورانه در سنت فقهی امامیه می‌نویسد: «اما علاقة او به نگارش شرح مزجی، هنگامی که دید عامه (اهل سنت) چنین شیوه‌ای دارند؛ حال آنکه اصحاب ما (اصحابنا) چنین روشی ندارند، حمیتش بر تشیع او را به انجام چنین کاری برانگیخت و شروحو به این شیوه نگاشت. فزون تر که چنین شیوه‌ای سودمندی‌های ویژه خود را دارد».^{۲۷}

تاریخ اتمام تحریر حواشی در نسخه ملی پنجشنبه ۱۱ صفر ۹۵۵ق است و شگفت آنکه در پایان نسخه مجلس که پاکنویس کتاب است نیز همین تاریخ به عنوان تاریخ ختم تألیف ذکر شده است.^{۲۸}

۲۶. الدر المنثور من المأثور وغير المأثور، ج ۲، ص ۶۴۵.

۲۷. الدر المنثور من المأثور وغير المأثور، ج ۲، ص ۶۴۷. همچنین رک به: متون و پژوهش‌های تاریخی (مقالاتی درباره تاریخ اسلام و تشیع)، ص ۲۵-۲۶. برای توصیه‌های خود شهید ثانی درباره مزجی نویسی رک به: منیة المرید فی ادب المفید والمستفید، ص ۳۶۲.

۲۸. تاریخ پنجشنبه ۱۵ صفر ۹۵۵ق هم که در نسخه چاپی ذکر شده نقل خطای کاتبان است و در بقیه نسخه‌های کتاب تاریخ ختم تألیف به همان صورت درستی که گفته

این نحوه ثبت تاریخ از سوی شهید ثانی نشان می‌دهد او در نسخه مجلس نیز چنین رویه‌ای در پیش گرفته و تاریخ تحریر اولیه کتاب را عیناً نقل کرده است. با این تفاوت که در دو جای نسخه مرعشی به تاریخ بازتحریر اشاره کرده، اما در نسخه مجلس چنین اشاره‌ای نیست. علی‌رغم آنکه نسخه پاک‌نویس با پیش‌نویس شهید تفاوت‌هایی دارد و متن در نسخه مجلس نهایی شده است، اما باز هم شهید همان تاریخ نخست را به عنوان تاریخ تألیف در نظر گرفته است و افزودگی‌های بعدی در نظر او در حدی نبوده که به واسطه آنها تاریخ نگارش کتاب را تغییر دهد یا به نوعی متذکر آن شود.

همچنین بایسته است گفته شود شهید در بازنویسی رساله‌هایش در مجموعه مرعشی ظاهراً ترتیب خاصی اعم از تاریخی یا موضوعی را لحاظ نکرده است؛ لذا با این قرینه صرفاً به دلیل تقدم و تأخر تاریخ تألیف دو رساله مجموعه شماره ۸۱۷۲ مجلس نمی‌توانیم حکم کنیم که این جابه‌جایی و پس و پیشی بعداً و در تجدید صحافی نسخه ایجاد شده است.^{۴۵} به همین کیفیت تاریخ‌های ذکر شده در پایان دو رساله آن نسخه، تاریخ تألیف است و نباید آنها را به عنوان تاریخ کتابت نسخه در نظر بگیریم.^{۴۶} بنابراین تاریخ پاک‌نویس الفوائد الملیة همچنان نامشخص باقی می‌ماند و فاصله بین نگارش پیش‌نویس الفوائد الملیة و پاک‌نویس کردنش را هم نمی‌توان تخمین زد. این فاصله در بعضی از رساله‌های شهید در نسخه مرعشی به هفت سال یا نه سال هم رسیده است.^{۴۷}

شهید ثانی یک بار هم در یکشنبه ۱۹ ربیع‌الآخره ۹۵۰ ق کتاب نفلیه را برای یکی از شاگردانش درس گفته و در روز یکشنبه ۱۹ ربیع‌الاول آن سال گواهی قرائتی برای او که نامش ذکر نشده نوشته است،^{۴۸} اما بعد از رؤیت و بررسی نسخه مشخص شد حاشیه و یادداشتی از او یا به نقل از او ندارد.

کسی سعی کرده است همه آثار مالکیت و هر یادداشت دیگری را از نسخه بزاید، به نحوی که چهار یا پنج مهر و تملک صفحه

نظر گرفته‌اند.

۴۵. آن‌گونه که در فهرست کتابخانه نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲۷/۱، ص ۳۱۶ نوشته‌اند.

۴۶. همان‌جا.

۴۷. به همین دلیل درباره انتساب خط مجموعه آستانه حضرت عبدالعظیم هم نمی‌توان به صرف تقدم و تأخر رساله‌ها و ناسازگاری آنها با زمان تألیف و تغییر آرای شهید قضاوت کرد. (شهید ثانی؛ پژوهشی در زندگی کارنامه علمی و روزگار او، ص ۵۸۶-۵۸۷ و ۷۲۶) تنها مقایسه آن نسخه با دستخط‌های مسلم شهید برای نشان دادن عدم انتسابش به شهید کافی است.

۴۸. کتابخانه مرعشی، ش ۱۱۲۶/۳. فهرست نسخه‌های کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۳، ص ۲۹۸-۲۹۹ و تصویر آن در انتهای کتاب رسائل الشهید الثانی، ج ۲، ص ۱۱۶۹.

عنوان به عمد سترده یا سیاه شده است. حتی در صفحات بین دو رساله و در صفحه آخر و نیز پشت طبله اول جلد، آثار خدشه‌دار کردن برافزوده‌های نسخه دیده می‌شود. تنها بعد از این عملیات پاک‌سازی، دو تملک جدید تروری نسخه نوشته شده است. یکی به رنگ سرخ که از قضا فقط بخش معرفی نسخه آن سالم مانده و نام نویسنده‌اش با مرکب پوشانده شده است. دیگری تنها تملک سالم نسخه است و متعلق به یحیی بن محمد شفیع بیدآبادی اصفهانی (ح ۱۲۵۸-۱۳۲۵ ق)^{۴۹} که در حوزه نجف در خدمت شیخ انصاری درس خواند و دوباره به اصفهان بازگشت و در همان‌جا درگذشت. از او تألیفات چندی در علوم مختلف اسلامی همچون کلام و فلسفه و تفسیر و فقه و اصول فقه بر جای مانده است. میرزا یحیی بیدآبادی شیفته کتاب بود و کتابخانه مهمی داشت و معمولاً روی کتاب‌هایش با دستخط خود یادداشتی مبنی بر تملک نسخه می‌نوشت و مهر خود را حک می‌کرد. عموم کتاب‌های کتابخانه او دارای مقابله و تصحیح و حواشی و یادداشت‌های توضیحی اوست که همه آنها نشان‌دهنده کتابدوست بودن و میزان فضل و دانشش است. او در مقدمه کتاب روح الاسلام و الایمان به وسعت کتابخوانی‌اش اشاره کرده و نوشته از عادات من این است که اگر کتابی را پیش‌تر ندیده باشم و نسخه‌ای از آن به دستم برسد، بی‌درنگ از ابتدا تا انتهای آن را به اجمال کاوش می‌کنم.^{۵۰}

متأسفانه کتابخانه میرزا یحیی در مجموعه‌های مختلف پراکنده شده به نحوی که هیچ کتابخانه بزرگی در ایران نیست که نسخه‌ای از آنها را در اختیار نداشته باشد و تنها ذکر لیستی از آنها نیازمند فرصتی درازدامن است.^{۵۱} این نسخه یکی از نسخه‌های آن کتابخانه است که او آن را در ۱۸ ذی‌قعدة ۱۳۲۲ ق از ملا علی میرزای مؤذن خریده بود.

متن یادداشت میرزا یحیی بیدآبادی چنین است:

هو الله تعالی شأنه

قد اشتریت هذا الكتاب الشریف مع ان نسخه عندی متعددة موجودة لان حواشیه بخط الشیخ الشهید الثانی اعلی الله مقامه وهو شرح النفلیة و... عندی بخط حسن و قابلته مع هذه النسخة و عندی المجلد الثانی للروضة بخطه رحمه الله و اعرف خطه

۴۹. برای شرح حال و فهرست آثار او رک به: تراجم الرجال، ج ۴، ص ۵۲-۵۴؛ نقیه البشر، ج ۵، ص ۲۸۲۶-۲۸۲۷؛ معجم طبقات المتکلمین، ج ۵، ص ۵۱۴-۵۱۵؛ مکارم الآثار، ج ۴، ص ۱۳۷۹-۱۳۸۰؛ مقدمه روح الاسلام و الایمان فی معرفة الامام و تفضیله علی القرآن، ص ۲۶-۲۸. همچنین برای شرح حال خود نوشتش رک به: گنجینه خطوط علما و دانشمندان، ج ۱، ص ۹۱۱-۹۱۲؛ علامه محدث نوری، ص ۳۱-۴۷.

۵۰. روح الاسلام و الایمان فی معرفة الامام و تفضیله علی القرآن، ص ۱۱۷

۵۱. برای تعداد کمی از نسخه‌های در تملک او رک به: فنخا، ج ۴۴، ص ۱۱۸۸.

۱۰۷۴ق و همچنین اجازه‌ای برای او نوشت. سومین بار محمدباقر بن زین العابدین خوانساری (۱۳۱۳ق) صاحب روضات الجنات کتاب را در ۱۲۵۸ق مقابله و تصحیح و افتادگی‌های آن را به خط خود تکمیل کرد. این نسخه بعد از نسخه خط مؤلف (دانشگاه تهران، ش ۷۰۹) که تنها شامل بخشی از کتاب می‌شود، (کتاب اقرار تا دیات) کهن‌ترین نسخه از کتاب الروضة البهية است که تا کنون سراغ داده شده است. نسخه در روزگار نزدیک به مادر ملکیت جلال‌الدین همایی بود و او یادداشت بلندبالایی در معرفی نسخه به آن افزود و سپس همراه با دیگر مخطوطات کتابخانه همایی در سال ۱۳۸۵ش به کتابخانه ملی ایران منتقل شد.

کتاب نسخه از علمای دوره خود و زیبا و مضبوط نویسی بود. شیخ حر عاملی در شرح حال کوتاهی به همین خصوصیت اشاره کرده و او را به حسن خط ستوده است.^{۵۲}

او افزون بر تحریر این نسخه، دست‌نویس‌های متعدد دیگری نیز نوشته که مشخصاتشان به ترتیب تاریخ چنین است:

۱. مسالک الافهام، در عصر جمعه ۹ ذی‌قعدة ۹۵۱ق، شامل ابتدای اغسال تا اواخر حج، با بلاغ به خط مؤلف، کتابخانه امیرالمؤمنین نجف، شماره ۷۷۸^{۵۳}

۲. نهج الحق و کشف الصدق علامه حلی، صبح دوشنبه ۱ رجب ۹۵۵ق، با بلاغ قرائت و سماع به خط مؤلف، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۳۹۶^{۵۴}

۳. الکافی، چهارشنبه ۲۵ ربیع الآخر ۹۵۶ق، شامل کتاب حدود و دیات و روضه، مرکز احیاء میراث اسلامی قم، شماره ۱۴۲۹^{۵۵}

۴. مسالک الافهام، ۹۵۸ق، جلد دوم، کتابخانه وزیری یزد، شماره ۲۴^{۵۶}

۵. شرح الشافیة رضی‌الدین استرآبادی، سه‌شنبه ۲۶ رجب ۹۵۹ق، کتابخانه مدرسه غرب همدان، شماره ۴۵۶۹^{۵۷}

۵۲. امل الأقل، ج ۱، ص ۱۸۴ (ذیل نام السید محمد بن ناصرالدین العاملی الکرکی).

۵۳. فهرست دست‌نویس سید عبدالعزیز طباطبایی از نسخه‌های این کتابخانه.

۵۴. توجه به بلاغ‌های مقابله شهید در فهرست نویسی مغفول مانده است. همچنین در هر دو ویرایش، فهرست تاریخ کتابت به‌اشتباه ۷۵۷ قید شده است. (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۴، ص ۱۴۱-۱۴۲ و ویرایش اول و ص ۱۸۳ و ۴۲۹ ویرایش دوم)

۵۵. فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج ۴، ص ۲۶۰-۲۶۲. این نسخه پیش‌تر در کتابخانه خاندان نورالدین هاشمی در شیراز نگهداری می‌شد. (نشریه نسخه‌های خطی، ج ۵، ص ۲۸۷)

۵۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد، ج ۱، ص ۴۰.

۵۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های رشت و همدان، ج ۳، ص ۱۳۳۵.

فهدة الحواشی بخطه رحمه الله تحریراً فی ۱۸ شهر ذیقعدة الحرام سنة ۱۳۲۲. قد اشتریته من جناب الملا علی میرزا المؤذن سلمه الله تعالی.

با مهر بیضوی او به سجع: «شفیع یحیی فی الآخرة محمد والعترة الطاهرة» در پایان.

میرزا یحیی بیدآبادی چند حاشیه هم بر نسخه نوشته است. از جمله بردومین صفحه رساله دوم با امضا و تاریخ کتابت: «لمحرره یحیی عنی عنه فی الدارین سنه ۱۳۲۲» (گ ۷۳ر).

بالای صفحه نخست مهر بیضوی: «عبده محمدعلی». یادداشت‌های بین دو رساله: یک بیت شعر عربی در مدح پیامبر به خط محمدحسین باقی‌الدین در ۹۸۹ق و یک بیت فارسی به خط صادق. روایتی به نقل از جابر بن عبدالله انصاری. مهر و تملک روی صفحه عنوان رساله دوم سیاه شده است.

رساله دوم تصحیح شده و بلاغ مقابله دارد. در لبه بالایی و پایینی نسخه نام آن چنین نوشته شده است: «نقلیه و اسرار الصلوة شهید ثانی، حواشی نقلیه تمام خط شهید است».

کراسه‌ها ۸ برگ. رکابه دار.

کاغذ نخودی آهار مهره.

رساله اول: ۸ سطر، ۱۰۰*۶۰.

رساله دوم: ۱۷ سطر، ۱۰۵*۵۶.

۱۱۲ برگ.

جلد: مقوای معمولی، عطف تیماج مشکى. اندازه جلد: ۱۲۴*۱۸۵. قطر: ۱۸.

شماره ۳۹۱۳۶

IV

نسخه الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية شماره ۲۰۱۷۲ کتابخانه ملی در سال ۹۵۷ق، یعنی حدود یک سال پس از تألیف کتاب به دست یکی از شاگردان شهید ثانی، محمد بن احمد بن ناصرالدین علوی حسینی حلی کتابت شده است. او کتاب را نزد مؤلف خواند و شهید نیز در روز یکشنبه ۳ جمادی‌الاول ۹۵۸ق به خط خود انهایی بر آن نوشت. تعلیقات چندی هم شهید به خط خود بر نسخه افزوده است. بار دوم نواده شهید، شیخ علی کبیر بن محمد بن حسن بن زین‌الدین عاملی (۱۱۰۳ق) کتاب را برای فرزندش حسین تدریس کرد و انهایی در روز سه‌شنبه ۱۷ محرم

۶. تهذیب الاحکام، پنجشنبه ۲۶ ذیحجه ۹۶۱، کتابخانه ملک، شماره ۲۱۸۹^{۵۸}
۷. الکافی، یکشنبه ۱۰ رجب ۹۶۴ق، کتابخانه مدرسه جعفریه قائن، شماره ۴۸^{۵۹}
۸. تهذیب الاحکام، سه شنبه ۳ محرم ۹۶۵ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۱۱۸۳^{۶۰}
۹. مسالک الافهام، دوشنبه اوایل ذیقعده ۹۶۸، جلد اول، کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره ۷۴۴۹^{۶۱}
۱۰. مسالک الافهام، چهارشنبه ۲۵ جمادی الاول ۹۷۱ق، جلد دوم، کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره ۷۹۲۲^{۶۲}
۱۱. قاموس المحيط فیروزآبادی، چهارشنبه ۹ شوال ۹۷۱ق در دمشق با امضای محمد بن احمد بن سیدناصرالدین حسینی شافعی در انجامه، مزین، کتابخانه ملک، ش ۳۴۲^{۶۳}
۱۲. قرب الاسناد، جمعه ۲۴ شوال ۹۸۰ق، نقل شده از نسخه ابن مهجنار بزاز. کتابخانه سیدمحمدعلی روضاتی^{۶۴}
۱۳. کتاب من لا یحضره الفقیه، روز سه شنبه ۲۵ محرم ۹۸۱ق (پایان جزء اول، ۱۱۶ر)، دوشنبه ۷ صفر ۹۸۱ق (پایان جزء دوم، ۲۵۳پ)، صبح شنبه ۴ ربیع الاول ۹۸۱ق (پایان جزء چهارم، ۴۹۴ر)، یکشنبه ۵ ربیع الاول ۹۸۱ق (پایان اسانید، ۵۱۴ر)، با بلاغ مقابله شیخ علی کبیردر ۲ ذیحجه ۱۰۹۱ق برای سیدکمال الدین بن حیدر حسینی عاملی، کتابخانه مرعشی شماره ۹۳۸۴^{۶۵}
۱۴. الکافی، پنجشنبه ۲۳ شوال ۹۸۰ق، با سماع و اجازه شیخ علی کبیر برای سیدکمال الدین بن حیدر موسوی عاملی، شامل نکاح تا ایمان و ندور و کفارات و روضه، نسخه مزین و رنگین نویسی شده با طلا و شنگرف و زنگار و لاجورد، کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره ۱۸۴
۵۸. فهرست کتاب های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۱، ص ۱۸۴.
۵۹. فهرست نسخه های خطی کتابخانه های قائن، ص ۴۴.
۶۰. فهرست نسخه های خطی اهدایی حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، ج ۲، ص ۲۲۶.
۶۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۱۹، ص ۲۵۳.
۶۲. همان، ج ۲۰، ص ۲۵۰.
۶۳. فهرست کتاب های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۱، ص ۵۵۹-۵۶۰.
۶۴. ذکمه طبقات اعلام الشیعه، ص ۲۷۴؛ مقدمه قرب الاسناد، تحقیق و نشر مؤسسه آل البیت علیهم السلام لاحیاء التراث، قم، ۱۴۱۳ق، ص ۲۸-۳۱-۳۳.
۶۵. رؤیت نسخه؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۲۴، ص ۱۶۶-۱۶۷.
- شماره ۳۸۲^{۶۶}
۱۵. الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، ۹۸۰ق، کتابخانه ملک، شماره ۵۳۴۵^{۶۷}
۱۶. الوسیله الی نیل الفضیله، ۹۸۲ق، کتابخانه سیدحسن صدر در کاظمین، شماره ۱۸^{۶۸}
۱۷. مجموعه شامل دو کتاب رجال کشی و معالم العلمی ابن شهر آشوب، چهارشنبه ۹ صفر ۹۸۴ق در قزوین، او در انجامه تصریح کرده که این دومین استنساخ از رجال کشی است و هر دو کتابت را هم در قزوین به انجام رسانده است. کتابخانه امیرالمؤمنین نجف، شماره ۴۰^{۶۹}
۱۸. الکافی، یکشنبه ۲۷ ذیقعده ۹۹۴ق و پنجشنبه ۵ صفر ۹۹۵ق در نجف، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۱۰۵۱۹^{۷۰}
۱۹. الکافی. او در انجامه تاریخ پایان کتابت را چهارشنبه ۲۵ جمادی الآخر ۹۰۸ق قید کرده که به وضوح مشخص است رقم دهگان از قلمش افتاده است. شامل کتاب العتق تا کتاب الفرائض والمواریث، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۵۲۴۸^{۷۱}
- نسخه های شناسایی شده به خط محمد بن احمد بن ناصرالدین حسینی حلی علوی دودسته اند: بعضی برای استفاده شخصی خود او نوشته شده اند، مانند نسخه حاضر و نسخه های شماره ۱ و ۲ که آنها را بر شهید ثانی خوانده است و بلاغ های شهید روی هر سه آنها دیده می شود^{۷۲} و بخشی دیگر کتاب هایی که احتمالاً برای کسب درآمد استنساخ می شده اند. کتابت چندباره بعضی از
۶۶. همان، ج ۱۰، ص ۱۹۸-۱۹۹.
۶۷. فهرست کتاب های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۱، ص ۳۶.
۶۸. المخطوطات العربیة فی العراق، ص ۲۴۰ (در آنجا تاریخ کتابت به اشتباه ۷۸۲ق قید شده است).
۶۹. فهرست دست نویس سیدعبدالعزیز طباطبایی از نسخه های این کتابخانه؛ طبقات اعلام الشیعه، قرن دهم، ص ۲۲۷.
۷۰. او تنها کتاب تجارت و کتاب نکاح و بخشی از کتاب طلاق نسخه را نوشته و اصل نسخه در ۹۹۱-۹۹۲ق به خط فخرالدین احمد بن محمد شیرازی نوشته شده است. (فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۱۹، ص ۷۰۸-۷۰۹)
۷۱. برای اطمینان این نسخه را با دیگر نسخه های خطی و سنجدیم و کاملاً آن را مطابق دیگر خطوطش دیدم. در پایان نسخه طغرای شیخ بهایی آمده که در اصل آن تردید دارم و احتمالاً بعداً به نسخه افزوده شده است. (فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۴۲، ص ۲۱۹-۲۲۰)
۷۲. حدس می زنم با بررسی دقیق بقیه نسخه هایی که تا زمان درگذشت شهید ثانی (۹۶۵ق) کتابت شده، به نسخه های دیگری بر بخوریم که احمد بن محمد حلی آنها را نزد شهید خوانده باشد.

معصیت و جمع له بین مرتبتی العلم والعمل ان یروی عتی هذا الكتاب وجميع ما أجزلی روايته من مؤلفات جدی قدس الله نفسه وغيرها من كتب الحديث وغيرها من كتب العربية والاصول واللغة وغيرها مما هو مفضل فی كتاب الاجازات لجدی المبرور الشيخ حسن قدس الله روحه وفي اجازات جدی المبرور الشهيد الثاني للشيخ حسين بن الشيخ عبدالصمد رحمه الله وغيره وطريقی الى جدی المذكور آتی اروی عن شیخی الشيخ نجيب الدين والسيد نورالدين رحمهما الله تعالى عن جدی المحقق ابي منصور الحسن وعن السيد الجليل شمس الدين محمد بن ابي الحسن كلاهما عن عدة، منهم الشيخ عزالدين الحسين بن عبدالصمد والسيد نورالدين علي بن السيد حسن بن ابي الحسن والسيد نورالدين علي بن السيد فخرالدين الهاشمي والشيخ احمد بن سليمان العاملي والسيد علي الشهير بالصائغ بحق رواية الجميع، عن جدی المرحوم المبرور الشهيد الثاني، واری عن الشيخ نجيب الدين عن الشيخ بهاء الملة والدين عن والده عن جدی الشهيد الثاني، وطرق جدی مفضلة فی الاجازات المذكورة فليراجع هناک.

وبالجملة فقد اجزت لولدی المذكور ان یروی عتی كتب الخاصة والعامه بالشروط المقررة فی الاجازات من الاخذ بالاحتياط والتوقف عند الشبهات والتثبت وغير ذلك وعلى هذا المنهج اجزت لكل من رزقه الله مرتبتی العلم والعمل من اولادی.

من الله علیّ وعلیهم بالتوفیق للعلم والعمل وحسن الخاتمة وكتبه بيده الجانية الفانية اقل العباد علی بن محمد بن الحسن بن زين الدين العاملي فی ثامن عشر شهر المحرم مفتتح شهر سنة اربع وسبعين بعد الالف حامداً مصلياً مسلماً مستغفراً. انتهى.

عبارت ذیل هم ضمیمه اجازه منقول پشت صفحه است که به طور حاشیه نوشته شده است، به قلم همان شیخ علی شهیدی برای پسرش «شیخ حسین»:

وقد قرأ علیّ کتاب الشرایع والمختصر النافع وکتباً من العربية والاصول والتصريف وغير ذلك وسمع علیّ طرفاً من الحديث وفتحه الله للجد والاجتهاد وطرق الخير والسداد بمحمد وآله صلوات الله علیهم.

از روی خط «شیخ علی» نقل شد به تاریخ جمادی الاولی سنه ۱۳۸۱ قمری موافق آبان ماه ۱۳۴۰ شمسی هجری وانا العبد الاحقر جلال الدين همایی.

ب) شامل متن یادداشت خط صاحب روضات روی نسخه بدین صورت

کتابها مانند مسالک الافهام و الکافی و نیز مزین و مذهب بودن شماری از آنها مؤید این نکته است (مانند شماره ۱۳ و ۱۴). نسخه قاموس المحيطی نیز که در آن بنا بر تقیه مذهب خود را شافعی ذکر کرده می تواند از همین مقوله باشد (شماره ۱۱).^{۷۳} از سوی دیگر هم کمیت نسخه های خط محمد بن احمد جالب توجه است و هم سالیان درازی که او به این کار مبادرت کرده؛ از سال ۹۵۱ تا ۹۹۵ ق، یعنی قریب چهل و چهار سال.

قابل تأمل است که بدانیم سه کتاب از این کتابها بعداً در اختیار شیخ علی کبیرنواده شهید قرار گرفته و دستخط او روی آنها نوشته شده است (نسخه حاضر و شماره های ۱۳ و ۱۴).

مرحوم جلال الدین همایی که این نسخه در تملکش بود، ضمن یادداشت مفصلی آن را معرفی و رسول جعفریان همان متن را منتشر کرد.^{۷۴} در بررسی نسخه مشخص شد دو بخش از یادداشت همایی در آن مقاله از قلم افتاده است که در اینجا متن این دو بخش درج می شود.

الف) شامل متن اجازه شیخ علی نواده شهید ثانی به فرزندش شیخ حسین^{۷۵}

بسمه تعالی

صورت اجازه «شیخ علی» نواده «شهید ثانی» علیهما الرحمة مابین مجلدين شرح لمعه که به خطوط او و جدش شهید ثانی مزین است و تاریخ اجازه هجدهم محرم الحرام سنه ۱۰۷۴ هجری قمری است و برای فرزندش «شیخ حسین» نوشته است. توضیحاً «شیخ علی بن محمد بن حسن ابن شهید ثانی» رحمهم الله صاحب کتابی است معروف به نام الدر المنثور و تولد وی حدود ۱۰۱۳ و وفاتش ۱۱۰۳ هجری است. و هذه صورة خطه رحمه الله:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله كما هو اهله و صلى الله على سيدنا محمد وآله. وبعد فقد اجزت لولدی الاعزّ حسين اعانه الله على طاعته واجتناب

۷۳. برای معرفی مفصل این نسخه و همچنین درباره شخصیت او رک: «نمونه ای موردی از تقیه عالمی امامی در دمشق قرن دهم با ادعای پیروی از مذهب فقهی شافعی»، دون استوارت، ترجمه محمداکظم رحمتی، میراث شهاب، ش ۸۶، زمستان ۱۳۹۵، ص ۹۵-۱۲۴.

۷۴. «شرحی درباره نسخه الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية کتابت شده در زمان حیات شهید ثانی با یادداشت های او؛ نوشته جلال الدین همایی؛ به اهتمام رسول جعفریان؛ در جشن نامه آیت الله ابراهیم امینی؛ رسول جعفریان؛ قم، نشر مورخ، ۱۳۹۴ ش، ص ۹۶۵-۹۷۸.

۷۵. برای شرح حال او (۱۰۵۶-۱۰۷۸ ق) به قلم پدرش رک به: الدر المأثور من المأثور وغير المأثور، ج ۲، ص ۷۱۰-۷۱۴. در همین شرح حال علی کبیر اشاره کرده است که فرزندش شرح لمعه را نزد او خوانده است. (ص ۷۱۲)

بسمه تعالی شأنه

صورت خط میرزا محمدباقر بن زین العابدین موسوی اصفهانی چهارسویی صاحب روضات پشت نسخه شرح لمعه که به خطوط شهید ثانی و نواده اش شیخ علی بن محمد بن حسن ابن شهید ثانی صاحب الدرّ المنثور متوفی ۱۱۰۳ متولد ۱۱۰۳ موّسّح است و نوشته صاحب روضات مورخ است به ماه جمادی الاخره سنه ۱۲۵۸ قمری هجری.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي افاض من لباب سحائب فضله وافضاله، واجاد من جياذ جواهر جوده ونواله، وافاد من فرائد فوائد موائد حلاله، على عبده المتعطش الى زلال بَرّه بجلاله، والمتوّقع من فيوض يمين ربه البارى منتهى اماله فى جميع احواله، والمتضرّع اليه من قبايح افعاله وشنائع اعماله وسيئات خصاله، هذا الكتاب المستطاب العادم لنظيره الفاقد لمثاله والمُسامى بالحقّ على كافّة اشباهه وامثاله بميامن نفايس خطوط الشارح الشهيد على اذياه وسماعه قدّس الله روحه اياه بتمامه وكمالته ونهاية الدقة منه رحمه الله فى تهذيبه وقابله، ثم بمراجعة نافلته الشيخ على بن الشيخ محمد طاب رمسهما له الى آخره ومآله، وأثار خطوطه الشريفة ايضاً فى بعض محالّه، فما انسبه قول الشاعر الماهر المبالغ فى مقاله

كتاب مستطاب لو يُقاس
بكنز التبر ما صحّ القياس

متّعنا الله تعالى به وصيّره بحاله ووقفنا للتزوّد من كنوز عوائده وعصمنا من الخذلان فى تعطيله واهماله واعان من لم يخرجّه من جارحة الاغتنام مهما ورث هذا العبد عن امواله واهان من لم يعرف قدره فبادر فى تضييعه واضلاله وبيعه ورهنه بل هبته واحلاله، وصلى الله على ساداتنا الكرام محمد المصطفى وآله ولعن الغاصبين لحقوقهم الى يوم لقائه ووصاله. ثم الله تعالى يعلم ما ارتكبت من التعب والنصب فى تحصيله وانفقت من الفضة والذهب فى سبيله فهو خصم من اذا ورد عليه مجاناً فوّط فى امره واذا آل اليه زماناً ردّه الى غيره. وكان ذلك فى تاريخ الثلاثاء السابع عشر من شهر جمادى الثانية سنة ثمان وخمسين ومأين بعد الف هجرية وانا الراجى عفوريه الغنى القوى «محمدباقر بن زين العابدین الموسوی» صورت سجع آن مرحوم.

حرره العبد جلال الدين همایی فى شهر جمادى الاولى سنة ۱۳۸۱ و آبان ماه ۱۳۴۰ شمسی.

کتابنامه

الأثار الخطية فى المكتبة القادرية فى جامع الشيخ عبدالقادر الكيلاني؛ عماد عبدالسلام رؤوف؛ بغداد، مطبعة المعارف، ۱۹۷۸م، ج ۳.

«ابن العودى و كتاب بغية المرید»؛ محمدكاظم رحمتى؛ ميراث شهاب، زمستان ۱۳۹۲، ش ۷۴، ص ۹۱-۱۱۶.

امل الآمل؛ محمد بن حسن حر عاملى؛ تصحيح سيداحمد حسيني؛ بغداد مكتبة الاندلس و قم دارالكتاب الاسلامى، ۱۳۶۲ش، ج ۲.

بحار الانوار؛ محمدباقر بن محمدتقى مجلسى؛ بيروت، مؤسسة الوفاء، ۱۹۸۳م، ۱۱۰ج.

«بعض المخطوطات العربية فى خزنة آل السنوى ببغداد»؛ عبدالله السنوى؛ مجله المورد، المجلد الاول، العددان ۳-۴، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م.

تراجم الرجال؛ مجموعة تراجم لاعلام اكثرهم مغمورون تنشر موادها التاريخية لأول مرة؛ سيداحمد الحسينى؛ قم، دليل ما، ۱۴۲۲ق.

تكملة طبقات اعلام الشيعة؛ السيد محمدعلى الروضاتى؛ اعداد محمد بركت، تهران، مكتبة متحف ومركز وثائق مجلس الشورى الاسلامى، ۱۳۹۱ش.

الدر المنثور من المأثور و غير المأثور؛ على بن محمد بن الحسن بن زين الدين العاملى (سبط الشهيد الثانى)؛ تحقيق منصور الابراهيمى؛ اعداد: مركز احياء التراث الاسلامى، قم، المركز العالى للعلوم والثقافة الاسلامية، ۱۴۳۳ق، ج ۲.

دليل مخطوطات مؤسسة كاشف الغطاء العامة؛ قسم الذخائر للمخطوطات؛ نجف، مؤسسة كاشف الغطاء العامة، ۱۴۳۴ق، ج ۲.

ديوان صدرالافاضل نصيرى امينى؛ به سرمايه واهتمام فخرالدين نصيرى امينى؛ تهران، ۱۳۶۵ش.

رسائل الشهيد الثانى؛ تحقيق مركز الابحاث والدراسات الاسلامية قسم احياء التراث الاسلامى؛ قم، بوستان كتاب قم، ۱۳۸۰ش، ج ۲.

روح الاسلام والايمان فى معرفة الامام وتفضيله على القرآن، الميرزا يحيى البيدايى اصفهانى؛ مقدمه تصحيح تعليق عبدالرضا حسنانى؛ تهران، مؤسسه پژوهشى حكمت و فلسفه ايران، ۱۳۹۶ش.

الروضة البهية فى شرح اللمعة الدمشقية؛ زين الدين الجبى العاملى؛ تصحيح و تعليق باشراف محمد كلانتر؛ قم، دارالهادى للمطبوعات، ۱۳۹۶ق.

ريحانة الادب فى تراجم المعروفين بالكنية او اللقب يا كنى و القاب؛ محمدعلى مدرس تبريزى؛ تهران، ۱۳۶۹ش، ج ۸.

«شرحى درباره نسخه الروضة البهية فى شرح اللمعة الدمشقية كتابت شده در زمان حيات شهيد ثانى با يادداشت هاى او»؛ نوشته جلال الدين همایی؛ به اهتمام رسول جعفریان؛ در جشن نامه آيت الله ابراهيم امينى، رسول جعفریان، قم، نشر مورخ، ۱۳۹۴ش، ص ۹۶۵-۹۷۸.

شناخت نامه شهيددين؛ محمد بن مكى عاملى و زين الدين بن على عاملى؛ جمعى از محققان مؤسسه كتابشناسى شيعه؛ قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامى، ۱۳۸۸ش.

شهيد ثانى؛ پژوهشى در زندگى كارنامه علمى و روزگار او؛ ترجمه و نگارش محمدكاظم رحمتى؛ مشهد، بنياد پژوهش هاى اسلامى آستان قدس رضوى، ۱۳۹۵ش.

الصحيفة السجادية الكاملة؛ نسخة برگردان دست خط ابراهيم بن على كفعمى مورخ سنه ۸۶۷ هجرى قمرى؛ با مقدمه سيدمحمد حسين حكيم؛ تهران، بنياد محقق طباطبايى و سازمان اسناد و كتابخانه ملي جمهورى اسلامى ايران، ۱۳۹۴ش.

طبقات اعلام الشيعة؛ شيخ آقا بزرگ تهرانى؛ تحقيق على نقى منزوى؛ قم، اسماعيليان، بى تا، ج ۶.

علامه محدث نوري؛ محمد حسين صفاخواه و عبدالحسين طالعى؛ تهران،

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛ افراد مختلف؛ تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۰۵. ۱۳۹۲. ش ۵۱، ج ۱.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران؛ ج ۱ و ۲ علینقی منزوی؛ ج ۳. ۱۸. محمدتقی دانش‌پژوه؛ تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۰. ۱۳۸۹. ش ۲۰، ج ۲.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد؛ محمد شیروانی؛ چاپخانه تابان و میهن، ۱۳۵۰. ش ۱، ج ۱.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های رشت و همدان؛ محمد روشن و جواد مقصود و پرویز ادکاتی؛ تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۳. ش ۳، ج ۳.

فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی (قم. ایران)؛ سیداحمد حسینی اشکوری؛ قم، مرکز احیاء میراث اسلامی، ۱۳۸۱. ش ۴، ج ۴.

فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی (قم. ایران)؛ سیدجعفر حسینی اشکوری و سیدصادق حسینی اشکوری؛ زیر نظر: سیداحمد حسینی اشکوری؛ قم، مرکز احیاء میراث اسلامی، ۱۳۸۳. ش ۵، ج ۵.

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فناخ)؛ مصطفی درایتی؛ تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳-۱۳۹۵. ش ۱.

قرب الاسناد، ابی‌العباس عبدالله بن جعفر الحمیری؛ تحقیق و نشر مؤسسه آل‌البيت عليهم السلام لاحیاء التراث؛ قم، ۱۴۱۳. ق.

كشف الظنون عن اسامی الكتب والفنون؛ مصطفی بن عبدالله حاجی خلیفه؛ دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا، ج ۲.

گنجینه خطوط علما و دانشمندان؛ فخرالدین نصیری امینی؛ تهران، ۱۳۶۷. ش ۳، ج ۳.

لمعة النور والضيء فی ترجمة السيد ابی الرضاء؛ سیدشهاب‌الدین مرعشی نجفی؛ به اهتمام فخرالدین نصیری امینی؛ تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۴۳. ش ۱.

«المخطوطات العربية فی العراق»؛ حسین علی محفوظ؛ در مجله معهد المخطوطات العربية؛ المجلد الرابع، الجزء الثاني، ربيع الآخر ۱۳۷۸. ق.

مخطوطات كربلاء؛ سلمان هادی آل طعمه؛ تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۱. ش ۱.

معجم طبقات المتكلمين؛ يتضمن ترجمة رجال العلم والفكر عبر اربعة عشر قرناً؛ تألیف اللجنة العلمية فی مؤسسة الامام الصادق عليه السلام؛ تقدیم و اشراف: جعفر السبحانی؛ قم، مؤسسة الامام الصادق عليه السلام، ۱۴۲۴. ق.

مكارم الآثار در احوال رجال دو قرن ۱۳ و ۱۴ هجری؛ محمدعلی معلم حبیب‌آبادی؛ اصفهان، انجمن کتابخانه‌های عمومی اصفهان، بی تا، ج ۵.

منية المرید فی ادب المفید والمستفید؛ زین‌الدین بن علی العاملي المعروف بالشهید الثاني؛ تحقیق رضا المختاری؛ قم، بوستان کتاب، ج ۱۰، ۱۳۹۶. ش.

نقباء البشر فی القرن الرابع عشر؛ آغا بزرگ الطهرانی؛ حقه وعلق عليه محمد الطباطبایی البهبهانی (منصور)؛ تهران، مكتبة متحف و مرکز وثائق مجلس الشوری الاسلامی، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیة التابع للآستانة الرضویة المقدسة، ۱۴۳۸. ق، ج ۶.

«نمونه‌ای موردی از تقیه عالمی امامی در دمشق قرن دهم با ادعای پیروی از مذهب فقهی شافعی»؛ دون استوارت؛ ترجمه محمدکاظم رحمتی؛ میراث شهاب، ش ۸۶، زمستان ۱۳۹۵. ش، ص ۹۵-۱۲۴.

انتشارات ابرون، ۱۳۷۸. ش.

الفوائد الطریفة؛ عبدالله الافندی الاصفهانی؛ تحقیق السید مهدی الرجائی؛ قم، مكتبة آية الله المرعشی النجفی الكبرى، ۱۳۸۵. ش.

الفوائد الملیة لشرح الرسالة النقلیة؛ زین‌الدین الشهید الثاني؛ تحقیق؛ مرکز الابحاث والدراسات الاسلامیة قسم احیاء التراث الاسلامی؛ قم، حوزه العلمیة قم مكتب الاعلام الاسلامی مرکز النشر، ۱۴۲۰. ق.

فهرست کتابخانه اهدایی آقای سیدمحمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران؛ محمدتقی دانش‌پژوه؛ تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۵. ش، ج ۵.

فهرست کتابخانه ملی تبریز؛ میرودود سیدیونسی؛ تبریز، انتشارات کتابخانه ملی تبریز، ۱۳۴۸. ش، ج ۱.

«فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز»؛ محمدتقی دانش‌پژوه؛ در نشریه نسخه‌های خطی، ۱۳۴۶. ش، ج ۵.

فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه مجلس سنا؛ محمدتقی دانش‌پژوه و بهاء‌الدین علمی انوری؛ تهران، کتابخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۵۶. ش، ج ۱.

فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک؛ ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه؛ تهران، کتابخانه ملک، ۱۳۵۲. ش، ج ۱.

فهرست کتب خطی کتابخانه آستانه حضرت احمد بن موسی (شاهچراغ) شیراز؛ علی نقی بهروزی؛ شیراز، آستانه احمد بن موسی، ۱۳۶۰. ش، ج ۲.

فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی؛ مهدی ولایی؛ تحقیق و بازنگاری سیدمحمدرضا رضاپور؛ مشهد، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، دوم، ۱۳۷۹. ش، ج ۵.

فهرست کتب خطی کتابخانه ملی فارس؛ علی نقی بهروزی و محمد صادق فقیری؛ شیراز، انجمن کتابخانه‌های عمومی شیراز، ۱۳۵۱. ش، ج ۲.

فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران؛ سیدعبدالله انوار و دیگران؛ تهران، کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۵. ۱۳۴۳. ش.

فهرست نسخه‌های خطی اهدایی حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای؛ براتعلی غلامی مقدم و محمدحسین نوری نیا و حسین خبازیان؛ مشهد، سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹. ش، ج ۲.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی (ع)؛ ابوالفضل حافظیان بابلی؛ قم، دارالحديث، ۱۳۸۲. ش، ج ۲.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد؛ محمود فاضل؛ مشهد، کتابخانه جامع گوهرشاد، ۱۳۶۷. ش، ج ۳.

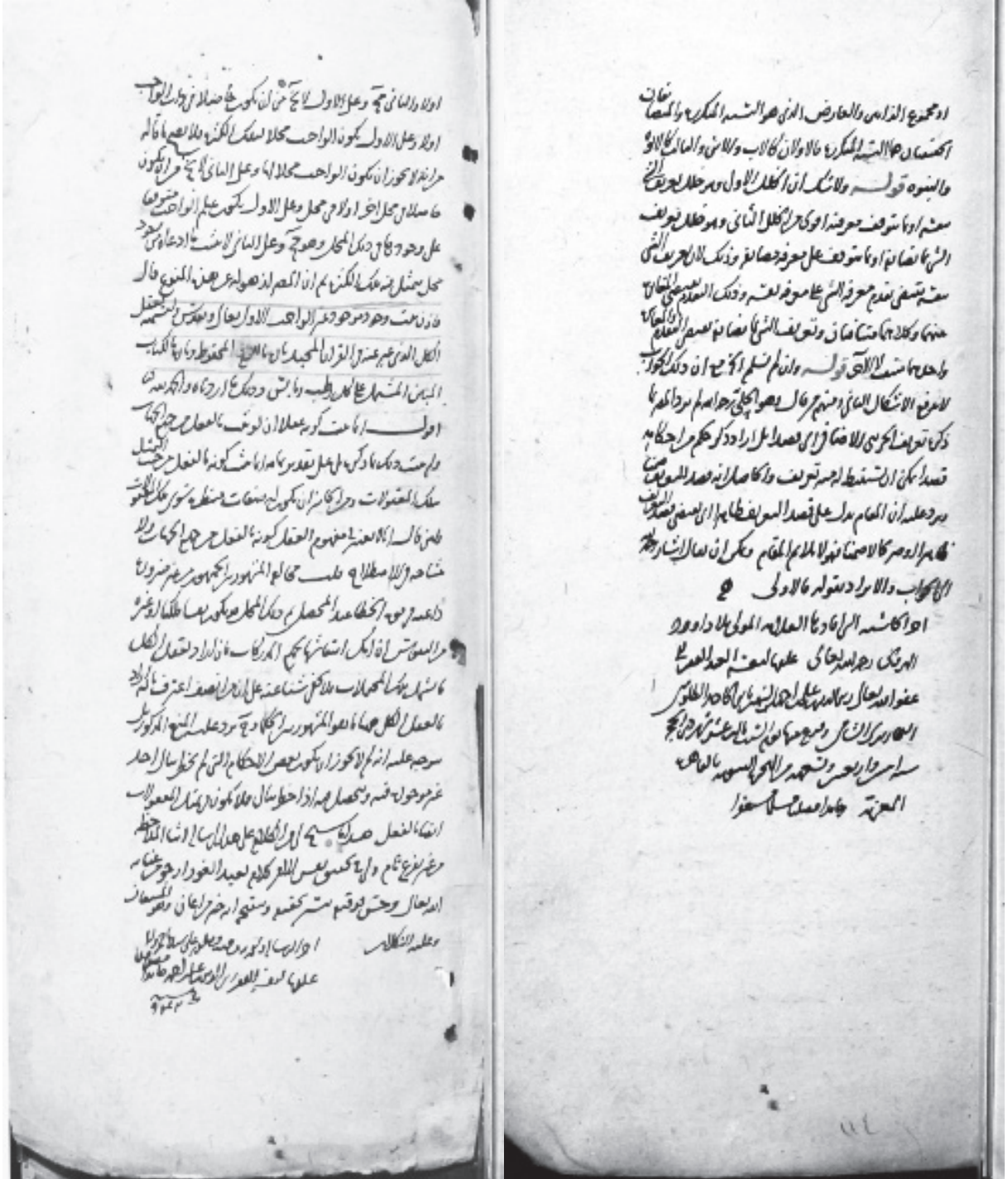
فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دکتر مهدی محقق موجود در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران دانشگاه مگ گیل؛ توفیق سبحانی؛ تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مگ گیل، ۱۳۸۳. ش.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های فائز؛ سیدجعفر حسینی اشکوری؛ قم، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۱. ش.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیت‌الله گلپایگانی (قم)؛ علی صدرائی خوئی و ابوالفضل حافظیان بابلی؛ به‌کوشش و ویرایش مصطفی درایتی؛ تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد، ۱۳۸۸. ش، ج ۹.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۱. ۲۷. سیداحمد حسینی و ج ۲۸ به بعد سیدمحمد مرعشی نجفی و گروه فهرست‌نگاران، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۵۴.

۱۳۹۵. ش، ج ۴۷.

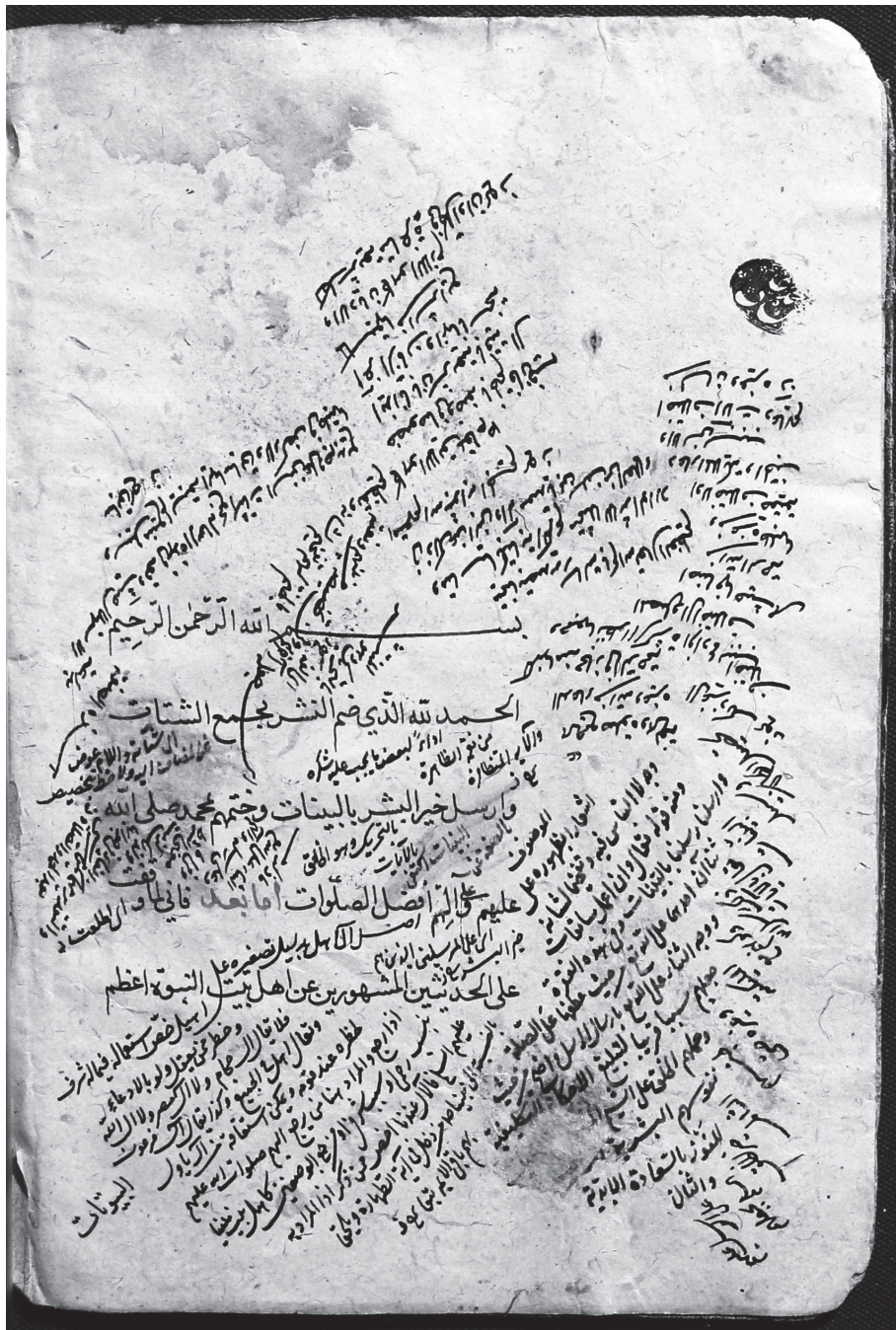

۱. حاشیه حاشیه الشریف الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية فی شرح الرسالة الشمسية، تألیف ملاقره داود، کتابت شهید ثانی در شنبه ۱۳ ذیحجه ۹۴۲ق، کتابخانه ملی ایران، ش ۲۰۹۰، برگ ۱۱۴.

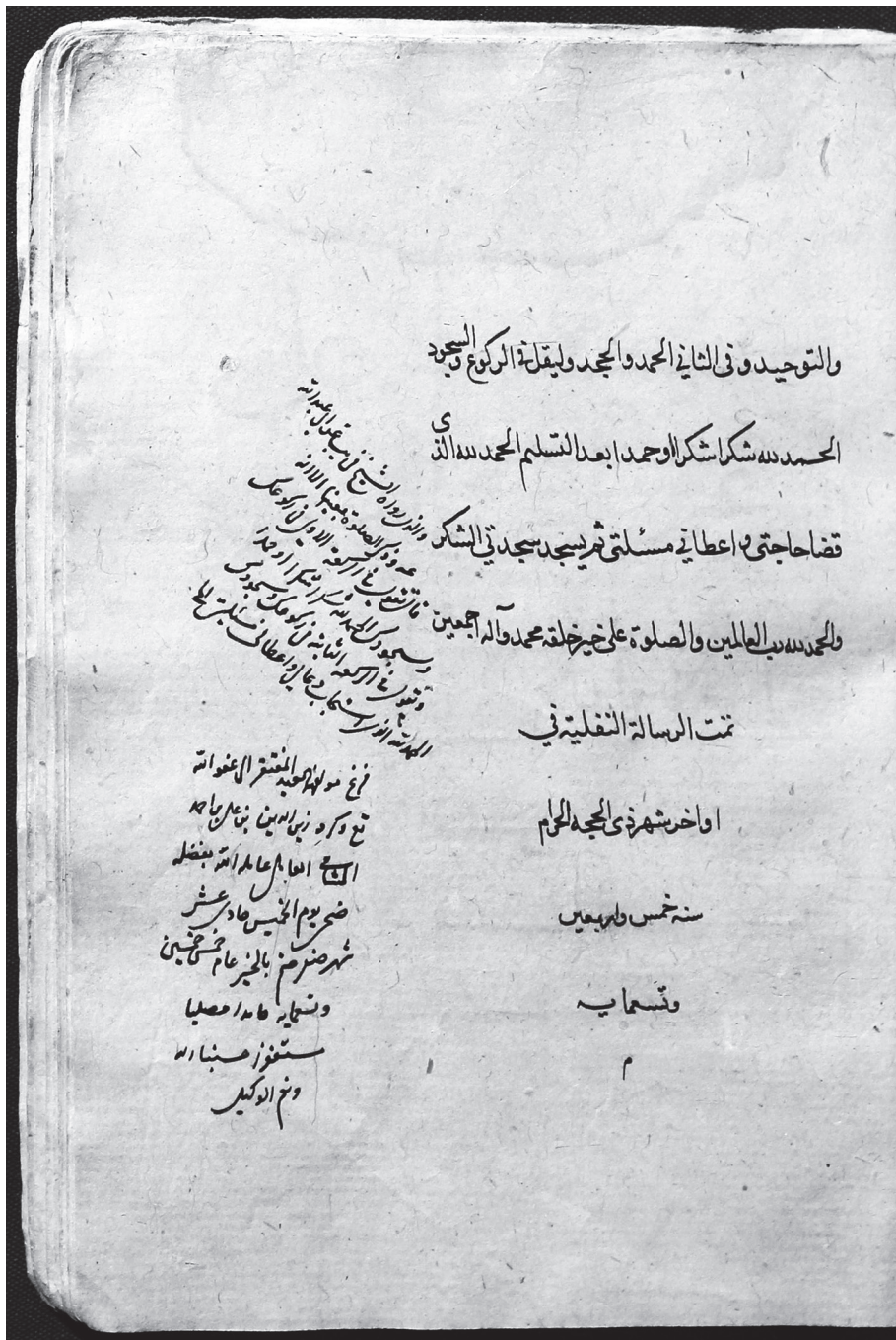
۲. شرح رساله اثبات جوهر المفارق، تألیف دونانی، مورخ ۹۴۲، همان نسخه، برگ ۱۲۹.

الحمد لله على ما عمل الله به
 وبعد فان الشيخ الصالح الفاضل الميرزا محمد باقر خراساني صاحب
 زاد المرحوم الميرزا محمد باقر الخراساني صاحب الشهادة بالولي وروايت
 بصحة بقره من الزمان شرح عمديا في شرح عمديا في شرح عمديا
 والتمس في ان عام ما كونه في روايه فاستلحق الشريفي
 والعنه في ما كونه في روايه وكذا في الاحكام في الفقه علم الفقه
 استدل بالتأليف واعتمد عليه في الفقه في الفروع الفقه كذا
 كذا في كتابه من كتاب الفقه والتفصيل والتفصيل والتفصيل
 منه في كتابه في الفقه والتفصيل والتفصيل والتفصيل
 على طبعه في سنة ١٢٠٤ وروايت في الفقه والتفصيل والتفصيل
 عمل له في سنة ١٢٠٤ وروايت في الفقه والتفصيل والتفصيل
 في سنة ١٢٠٤ وروايت في الفقه والتفصيل والتفصيل
 في سنة ١٢٠٤ وروايت في الفقه والتفصيل والتفصيل
 في سنة ١٢٠٤ وروايت في الفقه والتفصيل والتفصيل

٣. اجازة شهيد ثانی به محمد بن جلال الدين احمد مشهور به ولي، سه شنبه او اخر رجب ٩٥٧ق، كتابخانه ملی ایران، ش ٣٧٢٧٠.

۴. متن النقلیه شهید اول، حواشی مشتمل بر پیش نویس الفوائد الملیة لشرح الرسالة النقلیه، به خط شهید ثانی، ۱۱ صفر ۹۵۵ق، کتابخانه ملی ایران، ش ۳۹۱۳۶. برگ ۱پ.

والتوحيد وفي الثاية الحمد والحمد وليقوله الركوع السجود

الحمد لله شكرا اشكر الوحد بعد التسليم الحمد لله الذي

قضا حاجتي واعطاني مسئلتى في سجودى الشكر والحمد لله

والحمد لله رب العالمين والصلوة على خير خلقه محمد وآله اجمعين

الهدنة الازرستجاى عاوا اعطانى تسليتى الى
 وبقربى الكرمه الشانه من كرمه كسجود
 سجود الحمد لله وسراى اشكر او صد
 مع وادى الصدقة بعينها الا انى اركع
 مع وادى الصدقة بعينها الا انى اركع

تمت الرسالة التقليدية في

اواخر شهر ذى الحجة الحرام

سنة خمس واربعمين

وقسماب

م

فرغ مؤلفها والمفتقر العفوانه
 مع ذكره زياره بنى عام ١٠٠٠
 الكتاب اعلم عالمه الله بفضل
 ضم يوم الخميس فاد عشر
 شهر صفر من بالخير عام خمس مائتين
 ونسمايه فاد اصعبا
 مستغفر منبنا الله
 ونم الوكيل

۵. همان نسخه، امضای شهید ثانی در پایان کتاب، برگ ۷۰ ر.

۱۴۳

هذا السن لرفعها وبه بذلك الخ لا بد لعمامة حيث يحتمل انه متى بلغ خمسا وعشرين سنة فيك تحرم
وان كان سعيها لا يمنع من الحج الواجب مطلقا سواء زادته نفقته عن نفقة الحرام لا يسواء ويجب
بالاضلالام بالعاما من كالمندوب قبل السنة لعينه عليه ولكن لا يسلم النفقة بالانها الا بالجماع
ويكفي ولا من الحج المندوب اذا استوفت نفقته حضا وسفرا وفيكم استواء النفقة ما لو تمكن في
من كسب يجزى الزاوي بحيث لا يمكن فضلا في الحضر لتعقد بيته ليجل في كسبه كسب الحرام لو جرت منه من
النفقة المالا ومثاله العمرة والتمتع وانما يستبعد ذلك حيث لا يكون متعلقا بالانها كالحج بالجماع ولو
جعلت في زمان يتصدق بالمال فيتعقد نذره لانه يصدق ما لو هذا مع نفسه اما لو كان مطلقا لم يتعد
ان يراعي في نفقته الرتبة وله المصالح من المصالح لا لا يراعي لانه يصدق ما لو له المصالح من المصالح
المصالح والمصالح ولو لم يكن لا يراعي

كتاب

هذا السن لرفعها وبه بذلك الخ لا بد لعمامة حيث يحتمل انه متى بلغ خمسا وعشرين سنة فيك تحرم
وان كان سعيها لا يمنع من الحج الواجب مطلقا سواء زادته نفقته عن نفقة الحرام لا يسواء ويجب
بالاضلالام بالعاما من كالمندوب قبل السنة لعينه عليه ولكن لا يسلم النفقة بالانها الا بالجماع
ويكفي ولا من الحج المندوب اذا استوفت نفقته حضا وسفرا وفيكم استواء النفقة ما لو تمكن في
من كسب يجزى الزاوي بحيث لا يمكن فضلا في الحضر لتعقد بيته ليجل في كسبه كسب الحرام لو جرت منه من
النفقة المالا ومثاله العمرة والتمتع وانما يستبعد ذلك حيث لا يكون متعلقا بالانها كالحج بالجماع ولو
جعلت في زمان يتصدق بالمال فيتعقد نذره لانه يصدق ما لو هذا مع نفسه اما لو كان مطلقا لم يتعد
ان يراعي في نفقته الرتبة وله المصالح من المصالح لا لا يراعي لانه يصدق ما لو له المصالح من المصالح
المصالح والمصالح ولو لم يكن لا يراعي

هذا السن لرفعها وبه بذلك الخ لا بد لعمامة حيث يحتمل انه متى بلغ خمسا وعشرين سنة فيك تحرم
وان كان سعيها لا يمنع من الحج الواجب مطلقا سواء زادته نفقته عن نفقة الحرام لا يسواء ويجب
بالاضلالام بالعاما من كالمندوب قبل السنة لعينه عليه ولكن لا يسلم النفقة بالانها الا بالجماع
ويكفي ولا من الحج المندوب اذا استوفت نفقته حضا وسفرا وفيكم استواء النفقة ما لو تمكن في
من كسب يجزى الزاوي بحيث لا يمكن فضلا في الحضر لتعقد بيته ليجل في كسبه كسب الحرام لو جرت منه من
النفقة المالا ومثاله العمرة والتمتع وانما يستبعد ذلك حيث لا يكون متعلقا بالانها كالحج بالجماع ولو
جعلت في زمان يتصدق بالمال فيتعقد نذره لانه يصدق ما لو هذا مع نفسه اما لو كان مطلقا لم يتعد
ان يراعي في نفقته الرتبة وله المصالح من المصالح لا لا يراعي لانه يصدق ما لو له المصالح من المصالح
المصالح والمصالح ولو لم يكن لا يراعي

۷. همان نسخه، با بلاغ قرائت
شهید ثانی در حاشیه صفحه،
برگ ۱۴۳.